Hasan Âli

Türk Edebiyatına Toplu Bir Bakış

BİRİNCİ KİTAP

REMZİ KİTAPHANESİ
1932

TÜRKİYE MATBAASI

Türk Edebiyatına

TOPLU BİR BAKIŞ

Birinci kitap

BAŞLANGIÇ

HALK, TEKKE VE DİVAN EDEBİYATLARI

1 § Cemiyet hayatına göre edebiyat — Edebiyat, diğer içtimaî müesseseler gibi, hayat tarzlarının mahsulüdür. İnsanlar her türlü duygu ve düşüncelerini onlara uygun kalıplar içinde anlatmağa çalışırlar. Halbuki bu kalıplar cemiyettedir. Konuşurken, yazarken, hattâ kendi kendimize düşünürken kullandığımız kelimeler, biz doğmadan önce, içine girdiğimiz muhitte esasen yaşamakta olan klişelerden ibaret değil midir?

Şu halde, edebiyatımızın en eski zamanlardan bugüne kadar ne gibi safhalar gösterdiğini, tarihte nasıl bir akış takip ettiğini görebilmek ve meydana gelen edebî hareketleri şeniyetlere uyar bir şekilde ortaya çıkarmak için yürüme noktamız, içinde doğdukları cemiyet hayatı olmalıdır.

2 § Bu prensipin Edebiyatımıza tatbiki — Şu prensipe göre, araştırmalarımızı bir sistem halinde toplıyabilmek üzere her şeyden önce Türklerin yaşadıkları başlıca hayat şekillerini tesbit etmek lâzımdır.

Tarihi kadar eski bir medeniyeti olan milletimiz, dastanlar nevinden edebî mahsüller verdiği devirlerde semavî dinlerin tesirinden uzak yaşıyorlardı. Bu zamanlara ait ve edebiyat sahasına girebilecek eserleri halk edebiyatı çerçevesi içerisinde tetkik edeceğiz. Atalarımızın islâm olmazdan önceki dünya ve hayat telâkkisi ile yaşama tarzları arasındaki bağ, o bahiste açıkca görülecektir.

Halbuki VIII. asırda islâm dinine girmeğe başladıktan sonra, Türkler de hayat tarzlarını, bu yeni dinin esaslarına göre ve kendi içtimaî bünyelerinin müsadesi nisbetinde değiştirmişlerdir. Yakın zamanlara kadar devam eden bu ümmet devri içinde, Türk camiasında bir kaç türlü muhitin teşekkül ettiği görülür.

Bu içtimaî muhitler şunlardır:

1) İslâm dininin fikriyatını meydana koyan *Medrese*,

2) Devlet teşkilâtının merkezini teşkil eden *Saray*,

3) Dini, kalbî - bedii bir şekle sokmak isteyen ve islâmdan evvelki Türk itikat ve an'anelerini kısmen yaşatabilen *Tekke*,

4) Arızî tesirlerden kendini kurtarmağa çalışan halkın durağı, içtimaî varlığın höceyresi mahiyetinde olan *Köy*dür.

İslâm medeniyeti zümresinde iken tarihimizin yarattığı bu müesseselerden doğan edebiyat, yekdiğerine nazaran kesafeti başka, birbiri üzerinden akan su cereyanlarına benzetilebilir. Bizde *medrese*, mahsullerini müşterek İslâm medeniyetinin ilim dili olan arapça ile ve iskolâstik eserler halinde verdiği, siyasî teşkilât ile de samimî surette

alâkadar bulunduğu için *saray*la bir addolunabilir. Şu halde en üstteki *Saray*, onun altındaki *Tekke*, onun da altındaki cereyan *Halk* edebiyatlarını temsil ediyor demektir.

3 § Bu taksimin şeniyetlere uygunluğu— Bu temsil, tarihî şeniyetlere de uygundur. Millî hayatımızın en derin köklerine, bozulmamış izlerine halkta, daha sonra halk içinde yetişen tarikat müntesiplerinin eserlerinde tesadüf etmiyor mıyız? Halbuki saray ve onun etrafına toplanan kapı kulu zümresi daha ziyade işlenmiş, rağbet görmüş eserler vücude getirmişse de, bu eserler münevver zümre tarafından yaşatılmış olmasına rağmen millî ve âlemşumul bir edebiyat olamamıştır. Çünkü milletimizin köklü vasıflarını ifade edememiştir. Halk ve Tekke edebiyatı yanında büyük bir kemmiyet, hattâ keyfiyete malik olan, fakat Arap ve Acem nümune ve kaynaklarından kendini sıyıramadığı cihetle millî vicdana tercüman olmaktan mahrum bulunan bu edebiyata sadece "*Divan edebiyatı*„ diyoruz.

4 § Bunlar arasında tedahüller—Bu üç büyük cereyan bazı noktalarda birbirlerile tedahül etmişlerdir. Halk ve Divan edebiyatları arasından aktığını tasavvur ettiğimiz Tekke edebiyatı, bir taraftan muhatap olarak halkı intihap ettiği için onun dilile söylediği gibi, diğer taraftan o devirlere göre en ince felsefî kanaatları söylemek istediği için de Divan edebiyatının dil ve şekillerini benimsemiştir. Nitekim halk şairleri arasında aruz veznile şiir söyleyenler de vardır. Buna mukabil Divan edebiyatına mensup addettiğimiz şairler içinde eserlerini halka yayılacak surette çok açık bir Türkçe ile yazanlar, yahutta - bir deneme şeklinde bile olsa - parmak hesabile "diyiş„ söyleyenler

olmuştur. Âşık Paşa ile Süleyman Çelebi ve Nedim bunlara birer misal olmak üzere zikredilebilir.

5 § Bu kitapta takip edilen usul — Tetkiklerimizin ilk parçasını teşkil eden bu kitapta, edebiyatımızın kaynaklarından Tanzimata kadar olan kısmı bulunacaktır. Edebiyat tarihimizle uğraşan âlimlerin en son buluşları esas olmak üzere alınmıştır. Dileğimiz, şimdiye kadar yapılan tahlilleri, cemiyet hayatına göre terkip etmektir. Parça parça bilgilerle edebiyatımızın tarihine lüzumu kadar ısınamamış olan genç nesle onu, kısa, fakat toplu olarak göstermeğe çalıştık. Sevilmeğe, tetkik edilmeğe değer cihetlerini tebarüz ettirmek; henüz meydana çıkarılmayan eserleri araştırma arzusunu uyandırmak en büyük emelimizdir.

Her edebî müessese ve her edebî hareket, bu küçük kitakta canlı bir varlık gibi gösterilmiş, doğumundan ölümüne kadar, tam bir hayat şeklinde, müşahhas bir hale getirilmiştir. Ölmeyen, hâlâ yaşayan cihetleri varsa onların da istihaleleri ayrıca işaret olunmuştur.

Bunun için "*Türk edebiyatına toplu bir bakış*„, şu veya bu şairin hayat ve eserlerini tetkik eden bir edebiyat tarihi değil, edebiyatımızın tercemei halini tespit etmek istiyen bir denemedir.

Birinci kısım

Halk Edebiyatı

Mevzuu ve nevileri

6 § Halk edebiyatı ve nevileri —. Halk edebiyatı, esas itibarile şifahî bir edebiyattır. Atalardan miras kalır, dilden dile geçer ve uzun asırlar yaşar. Halkın ruhundan doğan ve ruhunda yaşıyan kıymetleri gösterir. Halk edebiyatı, ifade ettiği kıymetlerin hududu itibarile iki büyük zümreye ayrılabilir :

1) Biri, üstünden uzun zamanlar geçen, cemiyet vicdanının vasıtasız bir ifadesi olan ve ona temamen uyan mahsullerdir. Bunları söyliyenler, kütlenin müşterek varlığında erimiş, kaybolmuşlardır. Bu edebî mahsullerde o cemiyetin geçirdiği felâketler, elde ettiği muvaffakiyetler, o muvaffakiyetlere önayak olduğu kabul edilen kahramanların mefkûreleştirilmiş şahsiyetleri, dünyanın kuruluşu, insanların yaradılışı ve ölüm gibi tekvine ait itikatlar tespit edilmiştir. Bunlara umumiyetle "Epopée: Dastan,, diyoruz.

Dastanların bir kısmı çok hayalîdir. Bugün inandığımız ilmî hakikatlara uymaz. Onlar, „Mythologique: Esatirî„ dirler. Bir kısmı ise tarihî vak'aları mevzu olarak alır. Onlar da "Légendaire: Menkabevî„ olanlardır.

2) Halk edebiyatının bir de muayyen insanların dilinden çıkan mahsulleri vardır. Bunlar bütün cemiyetin ifadesi sayılamazlar; müşterek varlığın vasıtasız duyuşlarını temsil edemezler. Saz şairlerinin "diyiş„ leri bu nevidendir. Meselâ bir Kul Himmet, bir Gevheri halk içinden çıkmış, halkın dili ve zevkile söylemiş ozanlardır. Fakat onların şiirleri Oğuz dastanı, Manas dastanı gibi bütün bir cemiyetin müşterek düşünüş ve duyuşunun ifadesi olarak kabul edilemezler. Bu esaslı farklar dolayısile Halk edebiyatı ismini verdiğimiz eserleri ikiye ayırmak ve ayrı ayrı tetkik etmek daha doğru olacaktır.

I

Millî Dastanlarımız

7 § Millî dastan nedir ?—. Millî dastanlar, cemiyetin en yüksek duygularını aksettiren, müşterek vicdandaki mefkûreler âlemini yaşatan ve anlatan halk edediyatı mahsulleridir. Onlar, ne sadece tarih, ne de sadece edebiyat eseridirler. Yalnız tarih degildirler: Çunkü ifade etmek istedikleri şey, bir vak'anın oluşundan, bir kahramanın yaşayışından ziyade o vak'a veya kahramanın, millet vicdanında bıraktığı tesirlerdir. Bunlarda *doğru, doğruluk* için değil; *doğru,* ancak *cemiyet* içindir.

Yalnız edebiyat değildirler: Çünkç bu mahsullerde aranılan yalnız *güzellik* olmayıp cemiyetce duyulan sevgi

saygı veya nefretlerdir. Bunlarda *güzel, güzellik* için değil, *cemiyet* içindir.

8 § Dastanlarda mantık—. Bu vasıflar dolayısile dastanlar, ferdî olmayıp temamile içtimaî dirler. Şeklî bir mantığın mıyarına vurduğumuz zaman onlarda bir çok mantıksızlıklar göreceğimiz tabiîdir. Fakat dastanların, en kaynayışlı zamanlarda cemiyetin yaratıcı muhayyilesini harakete getiren müthiş vak'aları, büyük insanların akıllara hayret veren işlerini söylediği de hatırdan çıkarılmamalıdır. Vak'aların ve şahısların cemiyet ruhuna verdiği dehşet, hayret, takdir ve hörmet, zaten insan zihnine ve muhayyilesine sığmıyan haraketlerin mahsulü olduğu için elbette mantıkla mukayyet olamaz. Bu itibarla dastanları mantıksız görmek dağru değildir. Belki *mantık harici* addedilmeleri lâzımdır.

9 § Cemiyet mantıkına uygunluk —. Bununla beraber dastanlar rabıtadan mahrum, gelişigüzel söylenmiş eserlere hiç te benzemezler. Onların içten içe yürüyen bir muayyenliği, bir silsilesi vardır. Bu muayyenlik cemiyetin yaşıyan kıymetlerinden gelir. Meselâ: Tukyu dastanında, Tukyuların, komşuları olan bir kavim tarafından bütün bütüne yok edildikleri, yalnız bir delikanlının sağ kaldığı, onu öldürmeğe cesaret edemiyen düşmanları tarafından elleri ayakları kesilerek bir bataklığa atıldığı, orada bir kurt tarafından bakıldığı, nihayet kurdun o delikanlıdan gebe kaldığı ve on çocuk doğurduğu zikredilmiştir.

Elbette kurdun gebe kalıp insan doğuracağını akıl almaz. İlk bakışta bu temamiyle mantıksızdır. Fakat dastanda, gebe kalan ve delikanlıyı kurtaran hayvan, neden başka bir hayvanla temsil edilmemiş te kurt olarak gösterilmiş, bu da gelişi gözel söylenivermiş birşey değildir.

Çünkü kurt, bir kısım atalarımızın "Totem: Ungun„ u idi. Kendilerini ondan türemiş sanırlar ve buna samimî olarak inanırlardı. [*]

İşte bu inanıştır ki kurtuluş vak'asını anlatırken, kurtarıcı ve çoğaltıcı olarak başka bir hayvanı alınayıp kurdu seçmelerini icap ettirmiştir. Bu ise muayyen şartlar içinde yaşıyan o cemiyetin mantıkına temamile uygundur.

10 § Dastanların doğuşu —. Dastanlar bir kar yığını gibi teşekkül eder. Önce fertlerin zihinlerini işgal eden dahilî veya haricî bir vak'a olur, heyecan verici bir hadise zuhur eder. Muhtelif halk şairleri, muhtelif yerler ve muhtelif zamanlarda onları "Episode: Fasıl„ lar halinde tesbit ederler. Bunlar parça parça, dillerde dolaşır. İkinci safhada yeni ve mühim bir hadise olunca bu parçalar o hadisenin uyandırdığı hadiseler etrafına toplanmağa, bir biri üzerine yığılmağa başlar. Nihayet üçüncü safhada cemiyetin medenî seviyesi yükselince münevverler arasından bir şair, milletin vicdanında halâ diri kalan bu rivayetleri muayyen bir plan dairesinde yazar. Bu suretle *Millî dastan,* şekilli ve belli bir kalıpla meydana çıkar.

Büyük milletlerin millî dastanları hep bu suretle doğmuştur. İlyda ve Odise elbette Homirostan, Şehname Firdevsîden, Kalevala Loennrot'dan önce Yunanlıların, İranlıların, Finlerin vicdanında yaşıyor ve dillerinde dolaşıyordu. Loennrot, Kalevalayı sadece toplamakla iktifa etmiştir. Şahsî ve edebî kudreti Fin dastanında yapıcı bir iş görmüş değildir. Yalnız toplayip tensik ve tertip etmekle onu bir bütün halinde milletine takdim etmiştir. Fakat Homirosla Firdevsî bu mankabeleri, devirlerinin bedii ve edebî şekillerine büründürerek yeniden vücude getiren büyük ve millî birer şairdirler. Homiros milâttan dokuz

[*] Tarih: T. T. T. C. Cilt: 1. S: 49

asır önce; Firdevsî on asır sonra, kim bilir ne kadar uzun zamanlar parçalar halinde yaşamış olan bu dastanlara, bugün gördüğümüz muhteşem şekli vermişlerdir. Bilhassa Homiros ile Firdevsî eserlerile milletlerine yeni bir hayat sunabildikleri için dünyanın ölmez şairleri sırasına geçmişlerdir.

11§ Türk dastanları—Türkler, tarihte yaptıkları büyük işleri ve bu işleri yapan kahramanları dastanlarında tespit etmişlerdir. Bunların bir kısmı İslâmdan öncedir, bir kısmı İslâm dinine girdikten sonraya aittir.

İslâmdan önceki dastanların başında Yaradılış Cosmogonie: Üsturesi gelir. Daha sonra "Hyungnu„, "Tukyu„ ve "Uygur„ dastanları vardır.

1) İslâmdan önceki destanlar:

Âlemin yaradılışı hakkında, İslâmdan evvel yaşamış atalarımızın telâkkilerini Şamani kozmogonisinden öğreniyoruz:

"Daha yer gök yaratılmadan önce, her şey sudan ibaretti. "Tanğrı Karahan„ kendine benzer bir mahlûk yarattı. Ona "Kişi„ ismini verdi. Hâlık ile mahlûk, "Tanğrı„ ile "Kişi„ suyun üzernide iki siyah kaz gibi, uçuyorlardı. Kişi bu sükûttan sıkıldı. Tanrıdan daha yükseklere uçmak istedi. Halbuki kendisinde bu kudret yoktu. Suyun dibine battı. Boğulayazdı. Tanğrı Karahandan yardım diledi. Tanğrı ona derinlerden yükselmesini emretti. Baktı ki "Kişi„ de artık uçmak kudreti bitmiştir; yer yüzünü yaratmaya karar verdi. "Kişi„ ye suyun dibine dalarak oradan toprak alıp çıkarmasını söyledi. Onun çıkardığı toprağı suyun yüzüne serpti ve karalar meydana geldi. Fakat "Kişi„ kendisi için gizli bir dünya yapmak üzere toprağın bir kısmını ağzında saklamıştı. "Tanğrı Karahan„ eğer ona, ağzındaki toprağı tükürmesini emretmemiş olsaydı kişi boğulaçaktı. „

İşte bu efsane, eski atalarımızın Allah ile İnsan arasında tasavvur ettiği münasebeti, insanın ilâhî kudretlere nasıl mukabele ettiğini, tanrılaşmak, yaradan gibi yaratıcı olmak için nasıl şeytanî ve zeki bir cehit sarfettiğini bize ne güzel gösterir?..

"Hyung-nu,, lardan bize kalan dastan parçalarından biri "Alp Er-Tonğa,, ya aittir. Alp Er-Tonğa, İran Şehnamesindeki büyük ve kahraman Turanlı hakan "Efrasiyap,, tır.

Bundan sonra "Oğuz dastanı,, gelir. Asyayı baştan başa zapteden, Hazer denizinidolaşan, şimalden Yeniçay havalisine kadar giden büyük Türk hakanı "Oğuz Han,, dan bahseder.

Oğuz dastanında Oğuz hanın daha pek genç iken müthiş hayvanlarla nasıl savaştığını, kardeşile nasıl bağdaştığını, imkânsız görünen bir çok hareketleri muvaffakiyetle nasıl neticelendirdiğini görüyoruz:

"Oğuz günlerden bir gün Tanrıya yalvarmakta idi. Birdenbire ortalık karardı; gökten mavi bir ışık indi; güneşten, aydan daha parlaktı. Oğuz ona doğru gitti. Bu ışığın ortasında tek başına bir kız oturuyordu. Çok güzeldi. Başında kutup yıldızı gibi yanan bir nur vardı. O kadar güzeldi ki gülünce mavi gök te gülüyor, ağlayınca mavi gök te ağlıyardu. Oğuz onu görünce aklı başından gitti, sevdi, aldı. Günler, geceler geçti. Oğuzun bu kızdan üç oğlu oldu. "Gün, Ay, Yıldız,, isimlerini verdiler.

Oğuz bir gün ava gitmişti. Uzaktan bir gölün ortasında bir ağaç ve ağacın önünde tek başına bir kız gördü. Gözü gökten daha mavi; saçları ırmak suyu gibi idi. Dişleri inciye benziyordu. O kadar güzeldi ki görenler bayılır, süt veya kımız olup akardı. Oğuz onu gö-

rünce aklı başından gitti, sevdi, aldı. Günler, geceler geçti. Oğuzun bu kızdan üç oğlu oldu. "Gök, Dağ, Deniz„ adını verdiler. Oğuz Han bunun üzerine "Toy: Umumî ziyafet„ yaptı. Bundan sonra dört tarafa emir gönderdi. Bu bildurkede (tebligat) ta yazılmıştı ki: "Ben artık Uygurun hakanıyım. Yerin dört kısmının hakanı olsam gerektir. Sizlerden beş vergi isterim. Herkim benim ağzıma bakar olsa onu dost tutarım. Kim benim ağzıma bakmazsa (itaat etmezse) ceza eder, asker çekip düşman tutarım.„

Bu dastanda Oğuz Hanın şahsında tecessüm eden Türk milletinin harukulâdeliklerden hoşlandığını, kudretlerini topladığı zaman muhal görünen şeylere karşı bile muvaffakıyetle atıldığını, candan sarılıp kavradığı işleri başarabildiğini ne iyi seziyoruz. "Korkuta ta„ kitabı Oğuz dastanının İslâmiyetten sonraki bir şekli addolunabilir.

Tokyo devrine ait ikinci derecedeki menkabelerden biri "Köroğlu„ dur. Bozkırlarda yaşayan Oğuz Türklerile İranlılar arasındaki mücadeleleri hikâye eder. Burada mevzuu bahs olan kahraman, bir Hakan değil, Hakana tabi bir hudut muhafızının, bir „tarhan" ın başından geçen vak'alardır.

Sonra „Uygur„ dastanları gelir ki bunlarda Uygurların menkabevî menşeleri, göçümleri tesbit edilmiştir. „Alp Er-Tonğa" menkabesinin bir nevi devamı addolunabilir.

2) İslâmdan sonraki Türk dastanları:

Karahanlılardan islâmiyeti ilk kabul eden Satuk Buğra Han, Oğlu Aslan han, Kırmızı Ayşe, torunu Yusuf Kadir Hanların Çinliler ve islâmiyeti henüz kabul etmemiş Türklerle mücadelelerine ait bir çok menkabeler vardır.

Bunlarda islâmdan evvelki dastanlara benzeyiş pek çoktur. Meselâ Satuk Buğra Hanın hükûmeti ele alışı Oğuz hanınkine çok benzer.

Kırğızlar arasında pek yayılmış olan „Manas dastanı„ Kara hanlılar devrine ait görünmektedir. "Manas„ bütün dünyada, devrinin en kuvvetlisi, en gözü yılmaz bir kahramanıdır. Bu dastanda da islâm Türklerle Mecusilerin mücadeleleri görülür.

Büyük Fatih Cengiz Hana ait dastan da gayet mühimdir. Bunda Oğuz Hanın efsanevî şahsiyetine benzetilen taraflar çoktur. Sonra Timur, Toktamışa ait büyük dastanlar gelir.

Nihayet Anadolu Türklerine ait olmak üzere vücuda gelen dastanlar vardır. Bunlarda Türk - Bizans mücadelesi esastır. „Seyit Battal Gazi„ menkabesi ile „Danişmentname" en mühimleridir.

„Battal Gazi„ asırlarca süren bir Gaza âleminin doğurduğu bir çok kahramanların mefkûreleştirilmiş bir timsalidir. Orada Anadolu Fatihlerinin Kahraman ruhlarını, mertliklerini buluruz. Menkabe, Battal Gaziyinin çocukluğundan başlayarak, ömrünün son dakikasına kadar yaptığı fedakârlıklarını, dünya malına ehemmiyet vermeyişini, mal ve ganimet için değil, Allah yolunda döğüştüğünü anlatır.

„Danşimetname" ise "Ahmet Gazı" nin islâmiyeti neşretmek için ne kahramanlıklar yaptığını gösteren bir menkabedir. Hattâ birinci Murat zamanında bile halkta yaşadığını biliyoruz. Padişahın emrile "Arif Ali" isminde bir şair „Danşimetname" yi yeniden yazmıştır.

12 § İslâmdan önceki dastanların kaynakları ve öz Türkçe metinler — İslâmdan önceye ait dastanların

mevzularını, muhtelif tarihçiler tarafından yazılmış rivayetlerden öğreniyoruz. Bu kaynakların bir kısmı Türk - Mogol, bir kısmı Çin, bir kısmı Fars, bir kısmı Arap kitaplarıdır. Meselâ *Ebülgazi Bahadır han* ın *Şecerei Türk ve Şecerei Terakime* si türkçedir. Müverrih *Cüveynî* nin *Cihan- küşa* sı ve *Reşidüddin Tabib* in *Camiüt - tevarih* i farsçadır. *Mes'udî* nin *Müruc - üz - Zeheb* i arapçadır. Milâttan önceye ait bir Hun türküsünün mealini Çin tarihlerinde görmüş bulunuyoruz.

Kaşgarlı Mahmud un (Divanü Lûgat-it-Türk) isimli üç ciltlik büyük eseri de, Türk dili bakımından olduğu gibi, Türk halk edebiyatı yönünden de bir haznedir.

Eski devirlere ait ve halk edebiyatımız mahsullerinden olup söylediğimiz bu kaynaklarda görülen parçalarda İslâm tesirinden uzak kalmış ve İslâmdan evvelki devirlerde yaşamış atalarımızın duyuş ve düşünüşlerini bulabiliyoruz. Aradan uzun asırlar geçtiği için yüzünü birdenbire tanımadığımız, biraz dikkat edince çocukları olduğumuzu hemen farkettiğimiz atalar çehresine benzeyen bu değerli metinlerden bir kaçını buraya nümune olarak koyacağız. Yabancı unsurlar karışmamış bu öz Türkçe sözler, bu gün dudaklarımızın, tadını tekrar aramaya koyulduğu kaynaklardan birer saf damladır.

Önce, *Rıza Nur* Bey tarafından 1928 de neşredilen ve 1930 da Fransız bilgini *Paul Pelliot* tarafından Toung Pao mecmuasında tenkit olunan ve en sonra W. Bang ile Rahmeti Bey tarafından basılmış olan *(Oğuzname)* den bir parça alacağız. Seçtiğimiz sekiz mısra, sekiz heceli bir şiirdir. Oğuz hanın beylere ve halka verdiği büyük bir ziyafetten sonra söylediği sözlerdir:

1 — Men sin-ler-ke boldum kagan,
2 — Alalıng ya takı kalkan,

3 — Tamga biz-ge bolsun buyan,
4 — Kök böri bolsun-gıl uran,
5 — Demür cıdalar bol orman,
6 — Avyirde yürüsün kulan,
7 — Takı taluy, takı müren,
8 — Kün tug bol-gıl, kök kurıkan. [1]

Bunu bugünkü Türkçe ile yazalım:

1 — Ben sizlere hakan oldum.
2 — Yay ve kalkan alalım.
3 — Damga bizim (saadet) alâmetimiz olsun.
4 — Kök kurt bizim harp parulamız olsun.
5 — Demir kargılar orman gibi olsun.
6 — Av yerinde yaban eşeği dolaşsın.
7 — Biz denizler, hem de ırmaklar (almak isteriz).
8 — Güneş tuğ, gök te (bizim üstümüzde) çadır olsunl..

Bir de, *Kaşgarlı Mahmud* un dediği gibi Farsların *Efrasiyap* ismini verdikleri ve öz adı *Alp-Er-Tonga* olan kahramanın ölümü için söylenen ve *Divanü lûgatta* yazılı şu şiiri okuyalım. Dokuz asır evvel tesbit edilmiş olan bu şiir kim bilir yazılış tarihinden daha ne kadar eski devirlere aittir. 7 heceli dörder mısradan mürekkep kıt'alar halindedir:

— 1 —

Alp Er-Tonga öldü mü,
Isız ajun kaldı mu?
Özlek öcün aldu mu?
İmdi yürek yırtılur.

Alp Er-Tonga öldü mü - yaman dünya kaldı mı - zamane öcünü aldı mı - şimdi yürek yırtılıyor.

(1) Die Legende von Oghuz Qaghan. W. Bang ve R. Rachmati. 1932. S: 10-11

— 2 —

Begler atın argurup
Kazgu anı turgurup
Menzi yüzü sargarup
Görgüm angar türtülür.

Beyler atlarını yordular - kaygu onları zayıflattı - benizleri sarardı - zafran sürülmüş gibi.

— 3 —

Uluşup eren börleyü
Yırtan yaka urlayu
Sıkrıp ünü yurlayu
Sıgtap gözü örtülür.

Kurtlar gibi uludular - yakalarını yırtarak bağrıştılar - sesleri ıslık çalıp ırladılar - ağlamaktan gözleri kapanıyor.

— 4 —

Könglüm içün örtedi
Yitmiş yaşğa kartadı
Keçmiş özün irtedi
Tün - kün keçip irtelür

Onun ölümü içimi yaktı - gönlüm yetmiş yaşına varmış gibi kocadı - geçmiş zamanı aradı - gece gündüz gönlüm hep onu arar [1].

Bunlardan başka mevzuu itibarile dastanî mahiyette olan Orhon kitabelerini de zikretmek lâzımdır. VIII. asır edebî Türk dilinin en kıymetli bir nümunesi olan bu kitabeler Gök-Türk devrine aittir. Âbideler Mogolistanın şimal şarkındadır. (Madde §48)

Başlıcaları Kül-Tegin, Bilge-Hakan ve Tonyukuk âbideleridir. Bunlardan birincisi Kül-Tegin namına 732 de, ikincisi Bilge-Kan namına 735 de dikilmiştir. Yazısı,

[1] Divanü Lûgat - it - Türk. I. S; 44, 140. 164, 208. En eski Türk edebiyatı nümuneleri - Fitrat. Semerkant : 1927.

Divanü Lûgatteki manzumeleri toplayan Brockelmann'ın "Eski Türkistan Halk Edebiyatı„ isimli yazısından. Edebiyat fakültesi mecmuası 1923. Sayı:2-3. Köprülüzade A. Cemal .

Orhon yazısı denilen Türk harfleriledir[1]. Bilge-hakan ağzından söylendiği, Yulığ Tegin tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır.

Gök-Türk (Tu-Kiyu) devletinin 630 da Çinliler tarafından yıkılması, o zamanki han ailesinin 50 senelik esaret devrinde millete ihanet ettiği, devletin yeniden kuruluşu yazılmıştır. İfade çok canlıdır; halkı esaretten kurtaran Türk hakanının ve milletin fedakârlıkları çok açık bir üslûp ile anlatılmıştır Nümune olarak bir küçük parça neşrediyoruz:

"Öze kök Tengri, asra yağız yir kılındukda, ikin ara kişi oğlı kılınmış. Kişi oğlında öze eçüm apam Bumın-kağan, İstemi-kağan olurmış, olurıpan Türk budunın ilin törüsin tuta birmiş iti birmiş.

Tört bulun kop yağı ermiş, sü sülepen tört bulungdakı budunığ kop almış, kop baz kılmış, başlığığ yükündürmiş, tizligig sökürmiş.

İlgerü Kadırkan yışka tegi, kirü Temir kapığka tegi kondurmış. İkin ara idioksız kök Türk ança olurur ermiş. Bilge kağan ermiş, alp kağan ermiş.

Buyurukı yime bilge ermiş erinç; alp ermiş erinç. Begleri yime budunı yime tüz ermiş. Anı üçün ilig ança tutmış erinç, ilig tutıp törüg itmiş. Özinçe kergek bolmış. Yuğçı, sığıtçı, önre kün toğusıkda, bökli çölig il tabğaç tübüt apar opurım kırkız üç kurıkan otuz tatar, kıtay tatabı bunca budun kelipen sığtamış yuğlamış...„[2]

Bugünkü Türkçe ile:

" Üstte mavi gök, altta yağız yer yaradıldıkta ikisi arasında kişi oğlu yaradılmıştır. Kişi oğulları üzerinde atalarım Bumın hakan İstemi hakan oturmuş. Yükseldikten sonra Türk milletinin elini, türesini tutuvermiş, teşkil edivermiş. Dört yanda çok düşmanı varmış. Asker yollayarak dört yandaki çok kavimleri zaptetmiş, çok

[1] Tarih T. T. T. C. Cilt: I. S : 41 - Cilt: II. S: 52 53.

[2] İnscriptions de L'Orkhon. V. Thomsen. 1896. S: 97. 98.

yerlerde asayişi temin etmiş. Başları eğdirmiş, dizleri çöktürmüş. İleri Kadırgan ormanlarına dek, geri demir kapıya dek kondurmuş. Bu iki hudut arasında „Ok" ismindeki, kabile teşkilâtı olmıyan, sahipsis müstakil Türkleri teşkil etmişler imiş. Bilgili hakan imiş. Bahadır hakan imiş. Zabitleri dahi bilgili idi, imiş. Cesur idi imiş. Beyleri de, kavmi de hepsi doğru imiş. Onun için o kadar ülkeleri zaptetmiş, imiş. Ülkeleri zaptedip kanunlar koymuş, vakti gelince ölmüş. Mersiyeci, ağlayıcı, önde şarka doğru, kuvvetli, çöllü halk: Çinliler, Tibetliler, Aparlar, Aparım, Kırğız, Korikan kabilesi, Tatar kabilesi Hata Tatabi... bunca kavimler gelip ağlamiş feryat etmiş." [1]

13 § Halk masalları— "Folk-lor: Halk bilgisi„ dediğimiz şubenin araştırdığı halk edebiyatı mahsullerinin en mühimlerinden bir kısmını da masallar teşkil eder. Millî an'anelerimize göre masalcılık, daha çok kadınlar tarafından yapılırdı. Ozanlık (şairlik) nasıl babadan oğula kalırsa masalcılık da anadan kıza geçerdi.

Masalların mevzuu olan kahramanlar, halkta yaşar; halkta yaşayan millî - manevî vasıfları gösterdiği için de ergin neslin kudretlerini yeni nesle aşılar. Bunlardan bazıları dastanlardan kopmuş, masal şekline sokulmuş rivayetlerdir. "Korkut ata„ kitabı bunların en eski, en güzel nümunelerinden biridir. Bu kitaptaki masallardan biri olan "Deli Dumrul„ da, Türk kadınının sevgideki vefa ve samimiliği ne güzel görülür.

Deli Dumrul bir kabahatinden dolayı Tanrı tarafından öldürülecek, Azrail onun canını alacaktır. Deli Dumrul genç bir delikanlı. Kendi yerine ihtiyar babasile anasının

[1] Orhon abideleri: Necip Asım.—Türk dili için: Sadri Maksudi. s: 176 Türk Edebiyatı numuneleri: H. T; H. Â. S: 7

bedel gitmesini istiyor. Her ikisi de ölüme bir türlü razı olamıyorlar. Vaziyeti karısına anlatınca o, sevgilisi için seve seve can vereceğini, onun için istiye istiye öleceğini söylüyor. Tek düşüncesi şudur:

Ben öleyim, yıkılmasın obamız,
Çocuklarım desin, vardır babamız!..

Deli Dumrulun karısı ile konuşması şu şekide cereyan eder:

[Deli Dumrul eydür: Bilir müsün neler oldu?....
Gök yüzünden al kanatlı Azrail uçup geldi;
Akça menim göğsümü basup kondu. Tatlu menim canımı alur oldu. Babama ver dedim; can vermedi.
Anama vardım, can vermedi.
Dünya şirin, can tatlı dediler. İmdi

Yüksek kara dağlarım sana yaylak olsun;
Souk souk sularım sana içit olsun!
Tavla tavla şahbaz atlarım sana binet olsun!
Tünlüğü [1] altun ban [2] evim sana gölge olsun!
Katar katar develerim sana yüklet olsun!
Ağılda akça koyunum sana şölen [3] olsun!

Gözün kimi tutarsa sen ona vargıl;
İki oğlancığı öksüz komagıl!... dedi

Avrat burada söylemiş. Görelim hanum ne söylemiş. Eydür:

Ne dersin, ne söylersin? Göz açup gördüğüm,
Gönül verüp sevdüğüm! Koç yiğitim, Şah yiğitim!..

[1] Tünlük—pencere. tün—dün—gece kelimesinden.

[2] Ban evin — Beğ evim, konağım

[3] Şölen Türklerin umumî ziyafetlerine verilen isim.

Karşı yatan kara dağları senden sonra men neylerim?
Yaylar [1] olsam menim kûrum [2] olsun,
Souk souk soların içer olsam menim kanım olsun.
Altun akçan harcayır olsam menim kefenim olsun.
Tavla tayla şahbaz atun biner olsam menim tabutum olsun.
Senden sonra bir yiğiti sevüp varsam, bile [3] yatsam,
Yılan olup beni soksun.
Senin ol muhannet anan, baban;
Bir canda ne var ki sana kıyamamışlar?...
Arş tanuk [4] olsun, kürsü tanuk olsun,
Yer tanuk olsun, gök tanuk olsun,
Kadir Tanrı tanuk olsun, menim canım senin canına kurban olsun.
Dedi, razı oldu.
Azrail hatunun canını almağa geldi.

Ademiler evreni[5] yoldaşına [6] kıyamdı. Allahütealâya burada yalvarmış. Görelim nice yalvarmış. Eydür:

Yücelerden yücesin,
Kimse bilmez nicesin!..
Görklü [7] Tanrı, çok cahiller seni
Gökte arar, yerde ister.
Sen hot müminlerin gönlündesin.
Alursan ikimüzin canana bile algıl,
Korsan, ikümüzin canını bile kogil!...

(1) Yaylamak — yaylaya çıkmak
(2) Kûr — mezar
(3) Bile — Beraber
(4) Tanuk, Tanık — Şahit
(5) Evren — Büyük yılan, ejderha
(6) Yoldaş — Burada cocası demektir.
(7) Görklü — Güzel

Masallar mahallî tesirle ve zamanla şekillerini değiştiriyorlar. Evvelâ mevcut rivayetleri tesbit etmek, bunlardaki muhtelif unsurlar içinden millî olanlarını bulup çıkarmak lâzımdır.

Bilhassa masalların bugün yaşıyanlarını, memleketin her tarafında ve halk içinde hâlâ söylenenlerini toplamak, bu vadide yapılacak işlerimizden biridir [1].

14 § Atasözleri. — Atasözleri, atalarımızın hayat ve kâinat telâkkisini hülâsa eden birer düstur halindedir. Bunlar Türk maşerî düşünüşünün en kıymetli birer vecizesidir. Bu vecizeler içinde atalarımızın neler düşünmüş olduklarını kolaylıkla öğrenebiliriz. Atasözleri halkın felsefî düsturları hükmündedir. Herhangi bir vaziyet karşısında müteredditt kaldıkları zaman hatırlanan bir atasözü, meseleyi halletmeğe yarayan manevî bir ihtardır ki onu atalar, hâtif sesi gibi evlâtların kulağına fısıldarlar.

Bir kaç misal verelim:

Öküz ayağı olmaktansa buzağı başı olmak yeğdir. - Kart öküz baltadan korkmaz. Yer baskısı dağ, millet baskısı beğdir. - Aç ne yemez, tok ne demez. - Misafir kısmetile gelir. - Armut piş, ağzıma düş. - Beş parmak bir değildir. - Et tırnaktan ayrılmaz. - İki karpuz bir koltuğa sığmaz.

---

[1] «Masallar nasıl toplanmalı»: Ziya Gök Alp. Halk bilgisi mecmuası Cl.: 1 S: 22. — Osmanlı Türkleri halk masalları İ. Kunoş: Macarca Türkçe. Cl.: 2 (1887—1889) — Türk halk hikâyeleri. İ. Kunoş — «Çestani eli Beğinin hikâyesi» Fon Lökok: Von Le Coq. Türk yurdu. Cl: 1, S: 226. - Kitabı Dede Korkut.

Bir de basit fıkralar halinde sözler vardır. Meselâ:

İyiliğe "Nereye gidiyorsun?„ demişler. "Kötülüğe„ demiş.

Birisi "Halepte kırk arşın yer atladım„ demiş, dinliyenler: Halep orada ise arşın burada„ demişler.

Bülbülü altın kafese koymuşlar: "Ah vatanım, ah vatanım!..„ demiş

Dilenciye hıyar verdim " iğridir „ diye beğenmedi.

Utanmazın yüzüne tükürmüşler; yağmur yağıyor demiş.

Boş boğazı cehenneme atmışlar "odunum yaş!..„ demiş [1].

Buraya kadar söylediğimiz sözler, verdiğimiz örnekler; halk edebiyatının cemiyet varlığından kopup gelmiş olanları hakkında toplu bir fikir vermiştir sanırım.

Görülmüştür ki millî dastanlarımız, geçmişteki Türk hayatını bize anlatıyor. Bunlar Tanrı, Adam oğlu, yer yüzündeki başka varlıklar için Türkün neler düşünmüş olduğunu göstermektedir. Bunları okurken eski atalarımızın ruhlarile konuşmuş oluyoruz demektir. Bu su katılmamış, özlü duyuş ve düşünüşleri, hele verdiğimiz örneklerdeki Türkçenin saflığını gözden uzak tutmalıdır.

---

[1] «Durubu emsali osmaniye » Şinasi. ikinci tabı 1287. — «Divanı Lûgatuttürk» deki «Savlar». Eski Savlar: Necip Asım. — «Müntehabatı durubu emsal» Vefik paşa. — Konya harsiyatı: Sadettin Nüzhet, Mehmet Ferit. S: 303 — 240. — Türk Atalar sözü: M. Lûtfu

II

Saz şairleri

15 § Halk şiirleri ve saz şairleri. — Tarihin eski devirlerine döndüğümüz zaman *san'at*, *din* ve iptidaî şekli sihir olan *ilmin* beraber doğmuş, beraber yaşamış olduğunu görürüz. Bu hal Türklerde de böyle olmuştur.

Nitekim en eski Türk şairleri, aynı zamanda dinî - sihrî bir şahsiyet idiler. Oğuzlar bunlara "Ozan„ derlerdi. Bunlar halk arasında hürmet görür ve ehemmiyet verilir insanlardı. Muhtelif toy ve şölen: umumî ziyafetlerde, dinî ayinlerde, yüğ: matem merasiminde hazır bulunurlar; kopuzlarını çalar, oynar ve şiir söylerlerdi. Çok eski zamanlarda bile bu şairlerin mevcut olduğunu biliyoruz. Atillanın ordularında da Ozanlar vardı. Marcel Brion, Atillanın ölümünde yapılan merasimi anlatırken diyor ki:

"Şairler, Atillanın fütuhatını, tabiiyeti altına aldığı memleketleri, çiğnediği toprakları, tav'an kendisine inkıyat eden hükûmetleri birer birer saydılar. Nihayet bereketli ovalar, feyizli meralara kendilerini sevkeden atalarının zaferlerini de tebcil ettiler. Mersiyenin her kıt'asından sonra, bir kaç saniye sükût ediliyordu. Bu esnada dikkat kesilen kalabalık, mersiyeyi tekrarlıyor, bazan iradesiz haykırıyordu.„ [1]

Türkler, İslâm olduktan sonra ozanlarını bırakmamışlardır. Yalnız saray ve münevverler Arap ve İran fikir ve edebiyatına heves edince bu Türk şairleri halk ara-

[1] Atilla - Türkçe tercemesi. S 299

sında kalmışlardır. "Saz şairi„ dediğimiz zümre, işte bu ozanların asıl oğullarıdır. Halk şiirlerinin en eskilerine "Divanı Lûgatüttürk„ te tesadüf ediyoruz. Bundan sonra, yani XI. asırdan XV. asra kadar saz şairlerinin eserlerine ait elimize henüz mühim maddeler geçmiş değildir.

Kısmen tercemei halleri ve eserleri mazbut, öz yurtta şöhretleri yayılmış olan halk şairleri arasında — dinî mahiyeti olanlar tekke edebiyatında gösterileceği için burada zikredilmemiştir. — Kul Mehmet, Hayalî, Köroğlu, Âşık Ömer, Gevherî, Garip Hasan, Karaca oğlan, Dertli, Zihni, Emrah ve Seyranîyi sayabiliriz.

16 § Halk şiirlerinin (tam parça) ları ve vezinleri. — Halk şairlerinin mani, koşma, türkü, türkmani, varsağı gibi muhtelif isimler alan şiirleri arasındaki fark, şekilden ziyade besteye aittir. Eski Türk şiirlerinden en son saz şairlerinin manzumelerine varıncaya kadar bütün şiirlerimizde *tam parça*, dört mısradan mürekkep olan "*Kıta*„ lardır. İran edebiyatında, ondan gelmek suretile Divan edebiyatımızda ise tam parça, "*mısra*„ dır. Kıtanın tam parça olması Türk şiirine hastır. Onun için "Mâni„ lerle "Tuyuğ„ lar müstakil kıtalar olmak itibarile nazim şekillerimizin tam örmeği sayılabilirler.

Halk şiirlerimizin vezni hece adedine tâbi olan "Parmak hesabı„ dır. Fakat Türk veznini şekilce hece adedine tabi görüp te "İç ahenk: Ritm„ ini gözden kaybetmek asla doğru değildir. Dilimizin yapılışından gelen ve henuz ilmî bir şekilde tetkik edilmemiş olan bu iç ahengi elde etmedikçe heceleri sıralamak, Türk şiirinin veznini yaşatmak için kâfi değildir. Meselâ Abdulhak Hâmit ve Ziya Paşa parmak hesabile yazmışlarsa da - Liberte, Nes-

teren ve Tartüfte olduğu gibi — Yunus Emrenin veya Dertlinin şiirlerindeki iç ahengi bulamamışlardır.

17§ Halk şiirlerinin nevileri.—Halk şiirleri, kimler tarafından söylenildiklerini bilip bilmediğimize göre iki büyük zümreye ayrılırlar. Birinci zümrede *Mani, Türkü, Varsağı* ve *Ağıtlar* vardır. Manilerde daima, diğerlerinde de ekseriya isim yoktur. İkinci zümrede *Koşuk: Koşma, Divan, Destan, Semaî, Kalenderî* şekilleri vardır. Bunların son kıtalarında şairlerinin isimlerine tesadüf ederiz.

Halk bu manzumelere "Diyiş„ ismini verir. Diyişlerini çalan ve söyliyen bu saz şairlerine de "Âşık„ derler. Âşıkların ilk defa şiire başlamalarının halkça tabiri "Uyanma„ dır. Şiirde şuurun başlamasına bundan daha güzel bir isim verilebilir mi?

Koşma, Divan, Semaî, Kalenderî şekillerinde ise son kıtalarında şairin ismine tesadüf edilir.

Halk Şiirlerinin Tahlili

18§ Sevgi.— Halk şiirlerini, gösterdikleri vasıflara göre tahlil edelim. Bu hususta vereceğimiz örnekler aynız amanda mevzu ve şekillerin de esaslı tiplerini gösterecektir.

Bunlarda en göze çarpan vasıf „sevği„ dir. Aşk bir ihtiyaçtır. Onsuz yaşamak Türk için mümkün değildir. Bu hissi şu parça bütün sadelik, fakat samimiliğile ifade ediyor:

Mani

İbrik susuz olur mu?
Dibi kumsuz olur mu?
Ben müftüye danıştım?
Yiğit yarsız olur mu?

Fakat seven gönlün, ne halledilmez muamma olduğunu da şu mani, "Öz şiir: Poésie pure" halinde söylemektedir:

Gündüzdür geçilmiyor
Gecedir seçilmiyor.
Gönül bir top ibrişim
Dolaşmış açılmıyor.

Muamma olan gönül, sevgide her zaman muvaffak değildir. Duyulan en acı mahrumiyetleri en beliğ bir şekilde dile getiren manilere de tesadüf ediyoruz:

Vay bana vaylar bana,
Yıl oldu aylar bana;
Eğildim su içmeğe,
Su vermez çaylar bana..

Yolsuz, vasıtasız yurdunda âşıkı sevgilisinden ayıran, onu hasretle yakan *Dağlar*, halk edebiyatımızda hicranın timsali olmuştur. Sivaslı Ruhsatinin bu koşmasında dağlara bağıran, onlardan şikâyet eden halk sesini gönülden duyuyoruz:

Koşma

Ayrılık badesin tatlı mı sandın,
Ne tez teptil olmuş çemenin dağlar?
Bu güzellik geçer sana da kalmaz
Daha neye bağlı gümanın dağlar?...

Nice güzellerden alırsın baçı [*]
Al, yeşil renklerden giyersin tacı,
Yardan ayrılması zehirden acı,
Bu yüzden gitmiyor dumanın dağlar !

[*] Vergi.

Ruhset gibi karaları bağlarsın,
Aşkın ateşiyle yürek dağlarsın,
Benim ahvalime sen de ağlarsın
Var ise zerrece imanın dağlar!..

Türk, yüksek bir mefkûrenin aşkile de şiir söylemiştir. Yunüs Emrenin şu „İlâhi" si bu ayaktaki şiirlerin en güzellerindendir:

Aşkın odu ciğerimi
Yaka geldi, yaka gider.
Garip başım bu sevdayı
Çeke geldi, çeke gider.

Kâr etti firak canıma,
Âşık oldum ol hanıma,
Aşk zincirin, dost boynuma
Taka geldi, taka gider.

Sadıklar durur sözüne,
Gayrı körünmez gözüne.
Bu gözlerim dost yüzüne
Baka geldi, baka gider.

Arada olmasın başı
Unulmaz yüreğimin yaşı
Gözlerimin kanlı yaşı
Aka geldi, aka gider.

Bülbül eder ahü figan
Hasret ile yandı bu can,
Benim gönlümce kim ey can
Hakka geldi, hakka gider.

Yunus söyler bu sözleri,
Efgan eder bülbülleri;
Dost bahçesinde gülleri
Düre geldi, düre gider.

Türk için yurt da bir mefkûre dir. Yalnız ferdî sevgiler için feryad etmez, vatanı için de onun kalbinde büyük bir aşk vardır. Osman oğullarının gafletile ana yurttan kopan (Bodin) için yakılan şu türküyü de dinleyelim:

Türkü

Ötme bülbül ötme, yaz bahar oldu;
Bülbülün figanı bağrımı deldi.
Gül alıp satmanın zamanı geldi.
Aldı Nemse bizim nazlı Bodini!..

Çeşmelerde aptest alınmaz oldu,
Camilerde namaz kılınmaz oldu,
Mamur olan yerler hep harap oldu,
Aldı Nemse bizim nazlı Bodini!...

Kıble tarafından üç top atıldı.
Perşembe günü idi, güneş tutuldu.
Cuma günü idi Bodin alındı,
Aldı Nemse bizim nazlı Bodini!...

Nakaratlaki *(nazlı)* kelimesi, bu vatan parçasının ne derin, ne yürekten bir muhabbetle sevildiğini, ondan ayrılmanın Türk oğluna ne acı geldiğini anlatmaktadır.

19 § Halk şiirlerinde lirism — Divan edebiyatında rengi kaybolmuş görünen Türk duygusunun zinetsiz fakat baştan başa şiir olan numunelerini halk şairlerinin

coşkun dilinden işityoruz. Bir kaç misal bu iddiada hiç mübalâga olmadığını, millî edebiyatımızın doğuşunda pınar suları kadar saf, fakat çağlayanlar gibi fışkıran şiirlerinin niçin müessir odluğunu pek açık gösterecektir:

Koşma

Sabahtan uğradım ben bir fidana
Dedim: mahmur musun? Dedi ki: yok,yok!.
Ak elleri boğum, boğum kınalı,
Dedim: bayram mıdır? Söyledi: yok, yok!,.

Dedim: kalem nedir? Dedi: kaşımdır.
Dedim: on beş nedir? Dedi: yaşımdır.
Dedim: inci nedir? Dedi: dişimdir.
Dedim: daha var mı? Söyledi yok, yok!..

Dedim: Erzurum nendir? Dedi: elimdir.
Dedim: gider misin? Dedi: yo lumdur.
Dedim: Emrah nendir? Dedi: kulumdur
Dedim: satar mısın? Söyledi yok, yok!..

Bu koşmadaki tekrarların içinde gizli olan içli mana, canlı ve uçan ruh, bozulmamış Türk benliğini dile getirmek itibarile ne kuvvetlidir. Esasen Lirism, bu coşkunluktan başa nedir?

Halk şiirlerinin ihtiva ettiği Lirismde dünyaya ehemmiyet vermiyen, fakat onu mutaassıp sofular gibi „cîfe„ addettiği için değil, belki kendisine fazla itimadı olduğu, başkalarına fedakârlık etmekten zevk aldığı, en beşrî hislerle taşıp coştuğu için kâinatı hiçe sayan bir eda vardır.

Bu intibaın tesiriledir ki halk şiirlerini okuduğumuz zaman onları söyliyenleri şöyle tasavvur ederiz:

Şahin bakışlı, kor gibi yanan iki göz; yanık, acılar ve kaygularla tunçlaşmış bir yüz; ruhlarındaki irade kudretini çizen dudaklar, rintliklerini gösteren lâyübali bir giyiniş... Nihayet her ezen kudrete, din baskısına, an'ane tahakkümüne, siyaset istipdadına yan bakan bir kalenderlik..

Şiirlerini okurken rint ve coşkun halleri gözümüzün önüne gelen bu halk şairleri askerî alaylarda, büyük düğünlerde, yeniçeri ve sipahi ocaklarında, leventler arasında da görülüyordu. Tarihçi Naima, XVII. asırda İpşir Paşanın sadaret alayını anlatırken saz şairlerini şöyle tasvir eder:

«Badehu Sadrazam İpşir Paşa, canibi yesarda müfti Ebu Sait efendi, ikisi dahi beyaz libaslara müstağrak ve önlerinde sekiz nefer yeniçeri saz şairleri, başlarında keçe ve arkalarında birer kaplan postları, sînelerinde tabılvari çöğürlerini çalarak, kad ve kamet sahibi div - endam herifler, sadaları birer saatlik yerden işitilir avâzı bülnet ile türkülerini çağırarak ve her biri nöbete riayetle türküsünü haykırarak, bilcümle sarayı hümayuna vâsıl olunca böylece gittiler.»

Naimanın şu anlatışı da bize gösteriyor ki eski saz şairlerimiz halk içinden çıkan ve her sahada halk arasına giren kudretli, coşkun birer Türk ozanıdır.

20§Halk şiirlerinde dinle alâkasızlık—Halk şiirlerinin bariz vasıflarından biri de ekseriya dinî tesirlerden uzak olmalarıdır. Ancak tefelsüf ettikleri zaman rintce bir sofîlik gösteren aşıklar, aşk şiirlerinde temamile basit ve dünyevîdirler. Ekseriyetle, plâtonik sevgiden ziyade, tabiî bir insanın aşkını söylerler. Karaca oğlanın şu koşmasında bu tabiî arzuları görüyoruz:

Deli gönül gezer gezer dursun
Arı gibi her çiçekten alursun;

Nerde güzel görsen orda kalursun
Ben senin kahrını çekemem gönül!..

Çıkup yücelere bakmak istersin,
Coşkun sular gibi akmak istersin,
Hep güzelle yatup kalkmak istersin
Ben senin kahrını çekemem gönül!..

Birde şu üçlemeli (Ağıt - mersiye) daki ifadeye bakınız. Vurulanın ağzından söylenmiştir. Onda sırf dünyevî bir hayıflanma vardır. Vak'ayı acı bir gayzile hikâye eder. Öyle dualar, niyazlar, af dilenmelerden eser yoktur:

Ağıt

Karakoldan çıktım yan basa basa,
Ciğerlerim koptu kan kusa kusa,
Beni vuran oğlan Konyalı Musa
Konyalı Musa!..

*

Mezar arasında harman olur mu?
Kama yarasına derman olur mu?
Kama sokanlardar iman olur mu?
İman olur mu?..

Çarşının içinde sıra kasaplar,
Adam ahpabına kama mı saplar?
Mustafam gidiyor gelin ahpablar
Gelin ahpaplar!..

*

Mezarımın taşı kıbleye karşı,
Dil verin söylesin kabrimin taşı,
Beni vuran oğlan Çerkesler başı
Çerkesler başı!...

*

İki mezar arasında vurdular beni,
Yarin çevresine sardılar beni,
Ölmeden toprağa koydular beni,
Vay koydular beni!...

21 § Halk şiirlerinde tenkit—Bu basit görünen aşıklar arasında halkın şikâyet dili olabilecek derecede cesur, tenkitci ve atak olanlar da vardır. Kendi hayatından

Üzerimden güneş doğup aşıyor,
Eriyip kar gibi bahtım üşüyor,
Gönül tandırında bir aş pişiyor
Yanan ciğer midir, yürek mi bilmem?

diye feryat eden „Seyrani", meselâ devrinin padişahından hakaretle şikâyet edebiliyordu:

Koşma

Zulmünden Vekili âli Rasulün
Hicaptan sikkenin kızılı çıktı.
Şer'in ahkâmında zevil ukulün
Reylerinden halk usanup bıktı.

Varsa söyle zulmün boyun bükmezin,
Bul ehli irfanın çile çekmezin.
Adalet küpünün dolup pekmezin
Bu zulüm sirkesi küpünü sıktı.

Seyrani mazlumun malın yiyenin
Mertebem Tanrıdan yüce diyenin
Dünyada Tanrılık tacı giyenin[*]
Hak derya çamurun ağzına tıktı.

(*) Bu mısralarda, kendini dünyada Allahın gölgesi addeden halife ve padişahı kastediyor.

Tam iki yüz sene Türk hakimiyetinde kaldıktan sonra idare adamlarının ihmali ve devletin umumî zaafı yüzünden elimizden çıkan Tamışvar kalesi, Türk dilâverlerinin şiddetli müdafaasile tarihe adını yazdırırken gazilerin ağzında, zamanın padişahına hitabeden bu müşteki ve içli mısralar dolaşıyordu:

Türkü

Ne çeker kulların serhad elinde
Bilinmez hünkârım görülmeyince.
Bunca memleketin kâfir elinde
Kaldı, inanmadın ayrılmayınca.

Kimi şehit oldu, kimi giriftar
Kâfirin elinde inleriz zar zar,
İstergonla Bodin, İygir, Oyuvar
Ele girmez şahım yorulmayınca.

Gaziler başına takıp çelengi,
Kırardı Nemceyi Macar firenği,
Neylesün kulların edemez cenği
Hal ü hatırları sorulmayınca.

Hasan der göklere çıkmıştır ahım,
Hüdam bağışlasun çoktur günahım,
Tamışvar kalasın bil padişahım,
Vermeyiz kâfire kırılmayınca.

Padişahın vurdum duymazlığile ona isyan eden Türk oğlunun serhaddedeki fedakârlığını söyleyen bu türkü-

nün benzerleri az değildir. Meselâ (Ruhsati) nin şu iki üç kıtasındaki kısa, vazih tenkit, bütün bir devrin tarihini en canlı bir şekilde göstermiyor mu?

Bir vakte erdi ki bizim günümüz
Yiğit belli değil, mert belli değil.
Herkes yarasına derman arayor
Deva belli değil, dert belli değil.

Fark eyledik âhır vaktin yettiğin,
Merhamet çekilip göğe gittiğin,
Gücü yeten soyar gücü yettiğin,
Papak belli değil, Kürt belli değil.

Adalet kalmadı hep zulüm doldu.
Geçti şu baharın gülleri soldu,
Dünyanın gidişi acayip oldu.
Koyun belli değil, kurt belli değil.

Başım ayık değil kederden, yastan,
Ah ettikçe duman çıkıyor baştan,
Haraba yüz tuttu bizim gülüstan
Yayla belli değil, yurt belli değil !.

Bu satırları okuduğumuz zaman, "Halkın sesi, Hakkın sesi„ olduğuna inanmamak elden gelebilir mi?

22 § Hiciv: Taşlama— Bir de şahıslara karşı duyulan nefret ve kinleri söyleyen halk şiirleri vardır ki bu nevi hicivlere aşıklar *„Taşlama"* ismini vermektedirler. Çok manalı bir tabir olan bu taşlamalara bir iki misal verelim.

Meşhur halk şairi (Dertli) nin, dine karşı mübalâtsızlığını gören Bolu hocaları onun çaldığı saz için „şeytan icadı" demişler. Dertli şu tekerleme ile hasımlarını taşlıyor:

Venedikten gelir teli,
Eriktendir bunun kolu,
Hey Allahın şaşkın kulu
Şeytan bunun neresinde?!..

Abdest alsan, aldın demez;
Namaz kılsan, kıldın demez;
Kadı gibi haram yemez,
Şeytan bunun neresinde?!.. [1]

Yine (Dertli) nin bir taşlamasını okuyalım. Bu da şairlik taslayan biri için söylenmiştir:

Taşlama

Ben senin aslından aldım haberi
Âşıklık bilmezsin, densizlenirsin;
Nafile söyleyip usta eş'arı
Geçip de üst yana şahbazlanırsın.

Bir yerde kurarlar bezmi divanı,
Ararsan görünmez mahbub zamanı,
Kimden ezber ettin sen bu yalanı
Güzeli sevdikce elfazlanırsın.

Yudabilir misin sen bu lokmayı,
Öğretirler sana ders okutmayı,
İncecik eğirüp sık dokutmayı,
Gider kahvelerde kurnazlanırsın.

(1) Halk şiirlerinin şekil ve nev'i - Çankırılı Talât. S: 147

Dertliya, gevherden çekme hesabı,
Âşıkın yanında var mı cevabı,
Okuyabilmezsin İncil kitabı,
Hemen Aynarozda papazlanırsın.

23§ Destanlar.— Saz şairlerinin eserleri arasında, olup bitmiş vakıaları soyleyin, yahut yaşadıkları devirdeki âdet ve an'anelerden birini anlatan şiirler de vardır. Bunlara *destan* derler. Mevzuları çok kereler muharebeler, mahallî kavgalardır. Meselâ Hacca gidenleri bir baskında soyan, öldüren ve sonra tenkil edilen Hicaz bedevi arapları hakkında Hoca Oğlunun düzdüğü bu destan XVIII. asırdaki bir vakıayı bize anlatır:

Destan

Nusuh Paşa ile Hacca gidenler
Acap nam koydular Arabistana.
Varup Beytullaha, tavaf edenler
Müstahak değil mi bağı cinana?

*

Nedir bu Arabın ettiği işler,
Yediler kılıcı, görelim ne işler (nişler)
Söküldü cübbeler, kesildi başlar,
Boyandı güherler kırmızı kana.

*

Yine zâhir oldu keşfü keramet,
Arabın başına kopıu kıyamet,
Hüccacı müslimin geçti selâmet
Erişti Hacılar emnü amana.

*

Hoca Oğlu, âlem bilür mü bilmem,
Bu düzenlik böyle kalur mu bilmem;

Bir gelmiş, bir dahi gelür mü bilmem
Böyle bir kahraman âhır zamana?

Böyle umumî vakıalara ait destanlardan başka mizah mahiyeti olan destanlara da tesadüf edilir. Ona misal olmak üzere şu öküz destanından bir kaç kıt'a verelim:

Boz öküz destanı

Çepniye gitmeye niyet eyledik,
Dedim: arkadaşım, kinli boz öküz.
Yorulup ta bizi yolda komasın,
Ömer çavuş dedi: canlı boz öküz!..

*

Öğleden evvel Tonustan koşduk,
Uğrumuz Şarkışla yoluna düştük,
Kalfaköyün üstünü yel gibi aştık,
Yönünü yokuşa döndu boz öküz.

*

Kinli develere benzer bakışı,
Mısır dablağına benzer kakışı,
Boş kağnı ile çıkmaz yokuşu,
Dermanı kesilmiş canı boz öküz.

*

Ol gece gitmedik Kanak ta kaldık,
Çok ikram ettiler rahatta olduk,
Sabahinan bir çok arkadaş bulduk
Boş koyuversek gider selli boz öküz.

*

Yine yere yatar başın kaldırır,
Beni utandırır, eli güldürür,

Senin bu işlerin beni öldürür,
Adını koyarlar kanlı boz öküz!..

*

Talibim der ki bu nasıl alâmet,
Ellerin içinde olduk melâmet,
Şükür olsun eve geldik selâmet,
Bize zahmet verdin şanlı boz öküz!..

---

24 § **Halk edebiyatının kıymeti.** — Halk edebiyatını toplu bir bakışla gördükten sonra bunların kıymeti hakkında da bir fikir edinmek lâzımdır.

Gerek millî dastanlar, masallar, atasözleri gibi Türk içtimaî vicdanının vasıtasız ve isimsiz ifadesi olan mahsuller; gerek saz şairlerinin şiirleri, bilhassa millî ruha tercüman olmak yönünden pek kıymetlidir. Bir çok devirlerde halk kitlesi, tarihî varlığını ve kısmen dilini bütün saflığı ile ancak bu eserlerde saklıyabilmiştir. Bu itibarla halk edebiyatı sade, fakat özlü bir edebiyattır.

Münevverlerin bu edebiyatı bilmesi, tanıması; halkı bilmesi ve tanıması için behemehal lâzımdır. Asırlardanberi kendini halktan çekmiş, onunla her türlü alâkasını kesmiş olan münevverlerimiz, bu eserler vasıtasile halk ruhunu öğrenebileceklerdir. Türk köylüsünün çoğumuza kaba saba gelen konuşmaları ve görünüşlerine ısınmak suretiledir ki bu yanık alınların arkasında işleyen canlı bir beyin; güneşten kararmış, kıllı göğüslerin içinde çarpan içli bir yürek olduğunu anlayabileceğiz. Bunu yapmadıkça onları takdir etmek, sevmek bizim için kabil olamıyacaktır. Bu takdirde kendilerini sevmeyen, kendileri için yüreği çarpmıyan münevverlere halk, asla, itimat etmiye-

cektir. Bu edebiyat, münevverle halk arasındaki kale duvarını yıkacak en kuvvetli ve ateşli bir toptur.

Halk edebiyatının, münevverler ve halk terbiyesi üzerindeki bu ehemmiyetinden başka ilim ve san'at noktasından büyük kıymetleri vardır. İlim için mühim olan cihet, Türk ruhunun tahlilini yapmak isteyen bir âlimin, bu mahsullerde millî vicdanın en aslî unsurlarını bulmasıdır. Bu unsurlar vasıtasile tarihin ancak vukuatı sıralıyan souk kanlı usulü yanında canlı bir cemiyet tercemei hali vücuda getirilebilecektir. Alman âlimi Vunt: Wundt gibi halk ruhiyatı ile meşgul olacak bir Türk araştırıcısı ancak bu eserler, bilhassa efsanelerle Türk ruhiyatını ve içtimaî hayatını meydana koyabilecektir. Türkün dış âlem telâkkisini, ruh ve mükemmel insan telâkkisini, hayatı görüşünü, bunlardan daha emniyetle gösterecek hangi eserler vardır?

Bundan başka, halk edebiyatı dil âlimleri için de en kıymetli kaynaklardan biridir. En eski dastan metinlerinden bugün yaşayan saz şairlerimizin diyişlerine kadar halk edebiyatında geçen öz Türkçe kelimeleri, kullanılan sentaks şekillerini münevverlerin bozulmuş edebiyatında bulmak kabil değildir. Kelimelerin tarihi ve istihalelerinin şekli tesbit edilirken bu eserler, en şaşmaz yardımcımız olacaktır.

San'at noktasına gelince,millî ruhu müşahhas bir şekilde, romanda ve bilhassa tiyatroda yaşatmak isteyenler için tükenmez bir haznedir. Fakat halk edebiyatı eserleri, bugünkü hallerile bizim iştiyaklarımıza, yükselen duygularımıza temamile cevap verecek bir halde değildir. Cemiyet hayatının çok mürekkep bir hal alması, bizim de hislerimizdeki basitliği gidermiştir, gidermektedir. Bunlarla iktifa etmek, tereyağı, ayran gibi temiz, fakat basit katıklardan bir kır yemeği

ile bütün bir ömrün gıdasını temine kalkmak olur. Halbuki bugünün zevkı, aynı temiz maddelerle, insan zekâsının yarattığı sun'î yemekleri yemek için bizi zorlamıyor mu?

Bu itibarla yarın doğacak, en yüksek güzellik ihtiyaclarını karşılayacak millî edebiyat ve millî musikimiz için bu şiir maddeleri özlü birer maya teşkil edecektir. Netekim diğer büyük milletler de böyle yapmışlardır. Almanyada Herder in büyük bir alâka ile tetkik edip ehemmiyetini meydana koyduğu halk edebiyatı Göyte için, Vağner için tükenmek bilmez bir şiir ve musiki haznesi olmuştur. Fakat onlar, yaşadıkları devirlerin en yüksek fikir ve his kalıpları içinde, eski cermen ruhuna yep yeni bir kisve vermişler; onları yalnız kendi milletlerine değil, bütün dünyaya sözle ve sesle tanıtmışlardır. Türk şairleri ve musikicileri için de gerektir ki bizde henüz el vurulmamış bu mevzular, büyük san'atkârlarımızın ilhamlarına pınar olsun. Son zamanlarda „Türk tarihi" hareketi, Faruk Nafize ve diğer şairlerimize bu vadide eserler yazdırmaya başlamıştır. Bu başlangıcın daha esaslı olmasını, musikimizin ayni yolda yüksek eserler vermesini dilemekten kendimizi alamayız. Türk san'atında „Humaine: insanî" vasfını alabilecek, bütün dünyaya yayılabilecek eserlerin, hiç değilse mühim bir kısmını, ham maddesi halkın hayat ve edebiyatı olan bu türlü millî eserler teşkil edecektir. Bu vadide yapılacak çok iş olduğunu; büyük âlim, büyük san'atkârların yaratıcı ellerini beklediğini daima hatırlamalıyız; „o eller niçin benimkiler olmasın!" diye ruhumuzu kırbaçlamalı; millî duygularımızın hızını arttırmalıyız.

KİTAPLAR

Şecerei Türk: Ebülgazi Bahadur Han. *Rıza Nur*
Oguz-Name: *Rıza Nur.* 1928
Türk Edebiyatı Tarihi: *Köprülüzade M. Fuat* 1928
Türk Tarihi (millî Destanlar) Cl: 2. *Şemsettin*
Türk Dili İçin: *Sadri Maksudi.* 1930
Türk Destanının tasnifi: *Zeki Validi*; Adsız, Sayı: 1,2,3,5,
XVI. asır sonuna kadar Türk Saz şairleri: *M. Fuat*
Aşık tarzının menşe ve tekâmülü. Millî Tetebbular. Sa:1
Erzurumlu Emrah: *K. M. Fuat*
Gevheri: " "
Maniler: *Kilisli Rıfat. Türkiyat Enstitüsü neşriyatından.*
Halk şiirlerinin Şekil ve Nev'i: *Çankırılı Ahmet Talat*
Aşık Dertli: *K. M. Fuat*
Çankırı Şairleri. cl; 1. " "
Karacağolan: *Sadettin Nüzhet*
Gevheri: " "
Konya Halkiyat ve Harsıyatı:", *M. Ferit*
Türk Halk edebiyatı: *İ. Kunoş*
Halk Bilgisi mecmuası: 1928
Seçme Halk Şiirleri: *H. B. Derneği Neşriyatından*
Sanihatı Seyrani: Toplıyan, *A. Hazım*
Erzurum Şairleri: *Ziyaettin Fahri*
Bayburtlu Zihni: " "
Anadolu Türküleri: *Mahmut Ragıp*
Anadolu Halk şarkıları: *İ. Konservatuvarı neşriyatından*
Yürük düğünleri: *Ahmet Baha*

Tekke Edebiyatı

İkinci kısım

Tekke Edebiyatı

Türklerde Tasavvufun Doğuşu

25 §Eski Türklerde din: Şamanlık—Türkler, en iptidaî şekillerden en yükseklerine kadar muhtelif din devreleri geçirmişlerdir. *Klânlara* has olan *Totemcilik* devrini geçirdikleri, kurt ile huş ağacını *Totem: Ungun* ittihaz etmiş olmalarından anlaşılıyor. (Boy) lar teşekkül edince klân dini olan Totemcilik *Animism* itikadına yükselmiştir. Boylar birleşip kabileler teşekkül etmeğe başlayınca ecdada tapma şeklinde görülen animismin *„Yer natürism"* ine, kabileler de birleşip daha büyük camialar haline geldiği zaman *„Gök natürism"* ine yükseldiğini görüyoruz.

Ruha ve tabiata tapmak suretinde tecelli eden bu dinî sistemin merasim ve ayinlerine nezaret etmek, muayyen bir sınıfa inhisar ediyordu. Bu sınıfa mensup olan din ululanına *„Şaman"* derlerdi. Bunun için eski Türk dinine *„Şamanism: Şamanlık"* ismi verildi. [1]

[1] Tarih T. T. T. C.—cl 1. S: 49 - 53

26 § Başka dinler—Türkler, yürüdükleri tarih yolunda tesadüf ettikleri muhtelif itikat sistemlerine alâkasız kalmamışlardır. Türk şubeleri arasında *Budism* [1], *Manicheism*, [2] itikadı saliklerine tesadüf ettiğimiz gibi [3] Bizans ordularında hıristıyan Türkler bulunduğunu, Oğuz Türkmenleri arasında bir aralık *hıristiyanlığın* intişar ettiğini[4],Sasaniler zamanında İranın şark hudutlarını teshir ve Gürgân havzasını istilâ eden Türklerin *Zerdüşt* mezhebini kabul ettiklerini [5], Hazarların ve Karaimlerin *Musevî* olduklarını, Hazarlarla coğrafya münasebeti bulunan Kapçaklar ve Oğuzlarda Tevrat tesirleri görüldüğünü de biliyoruz.[6]

[1] Budism: Bu dine göre yaşamak ıstırap çekmektir. Istırabı, arzu ve ihtiraslar doğurur; ihtiraslardan kurtulmak için feragat lâzımdır. Kendinden geçebilmelidir. Kendinden geçmenin son haddi ise yok olmaktır ki buna Nirvana derler. Saadet ancak yokluktadır.

[2] Manicheism: Manes tarafından 274 senelerine doğru İranda tesis edilen bir dindir. Hıristiyanlıkla zerdüştlüğün imtizacından doğmuştur. Bu dine göre yaradılış iki prensiple izah edilmektedir. Biri ruh ve ziyadan ibaret olan ve iyilik mebdeini teşkil eden Allah, diğeri madde ve karanlıktan ibaret olan ve fenalık mebdeini teşkil eden Şeytandır.

[3] Anadoluda İslamiyet: K. M. Fuat. Edebiyat Fakültesi Mecmuası. Sayı 4 : S : 288. — Türkiye tarihi : Ayni muellif. S : 31,33. — Goldziher: Le Dogme et la loi de l'İslame s : 123,132. Orta Asya Türk tarihi Bartolt s : 37.

[4] Anadoluda İslâmiyet : K. M. F. S : 287 - Türk edebiyatı tarihi : Ayni müellif. birinci kitap. s : 48 Hiristiyan türkler : Cami. S : 90. — Babingerin «Anadoluda islâmiyet» eserinde zikrettiği, Bartoldun Mogollardan evvelki devirde Türkistan ve hiristiyanlık» ve Petroviskinin «Türkistanda hiristiyanlık» isimli makalesi.

[5] Orta Asya türk tarihi: Bartold. s : 37

[6] Anadoluda islâmiyet. s:288—Kırım Karaim Türkleri : Şapşal oğlu Süreyya. Türkyılı (1928).

27 § İslâm âleminde fikrî ve siyasî ihtilâflar — İkinci hicret asrına tesadüf eden VIII. asırda Maverainehir Türkleri islâm olmıya ve müslümanlık bu suretle Türkler içine girmeğe başlamıştır. Bu sıralarda islâm camiasına dahil olan yalnız Türkler değildi. İranlılar, Süryeliler ve o havalide bulunan muhtelif itikat sistemlerine mensup insanlar islâmiyetin manevî istilâsına da maruz kalmışlardı. Arap olmıyan ve her birinin kendilerine göre bir kültürü bulunan bu insanların müslüman olmaları, islâmlık içine yeni fikir ve itikatların girmesine sebep oluyordu.

Diğer taraftan bu haricî sebeplerin zuhurundan önce de, islâm içinde siyasî ve fikrî ihtilâflar görmekteyiz. Kaza ve kader, irade meselelerindeki ihtilâflar *Mutezile* mezhebini doğurduğu gibi eski Yunan kaynaklarile temas, islâmda yeni bir felsefe meydana çıkarıyordu. *İlmi Kelâm* işte bu suretle teşekkül etmişti. Gazali (450 - 505) ye gelinceye kadar halkın ve saf müslümanların hoş görmediği bu fikir mücadeleleri, hakikatta, imandan ziyade şüpheden doğmuş hareketlerdi.

Bir de Arapların *„İmam"* dedikleri din ve devlet reisi olan *Halife* intihabı meselesi *Mârika, Haricîler* ve *Şia* gibi fırkaları doğurdu.

Aliyi bütün din ululârının üstünde gören şiîlik de muhtelif fırkalara ayrılmıştı. İmamları Peygamber ve hattâ Allah addeden bir kısım *Şiîler*, Kur'an ve hadisi kendi telâkkilerine göre tefsir ediyor ve İslâmiyete tamamile zıt olan *teşbih*, *hulûl*, *ibahiye* gibi esasları *tasavvuf* perdesi altında neşir ve tamim ediyorlardı. İşte hakikî itikatlarını gizliyen ve dıştan müslüman görünen bu zümre İslâmiyette *Batinîlik* in zuhuruna saik olmuştu.

28§Sofiliğin doğuşu — İslâm ordularının İran ve Suriyeyi istilâsından sonra oralardaki parlak medeniyetlerle müslümanlar temas edince islâmlığın basit ve tabiî prensiplerine uymayan bir maddecilik başlamıştı. Mefkûreci Muhammedin telkin ettiği fikirlere uymayan bu maddecilik, ona samimî surette bağlı kalan bir kısım müslümanları üzüyor, kırıyordu. Bu kırılıştan yeni bir duyuş ve düşünüş doğdu: *Dünyadan kaçmak, Allaha yakın olmak* [1]. İşte züht ve inziva şeklinde tezahur eden sofîlik böyle doğmuştu. Elde mevcut tarihî kaynaklara göre kendine ilk "Sofî„ adını veren ve Suriyede ilk zaviyeyi kuran zat, hicretin ikinci asrının birinci yarısı sonunda göçen [767] Kûfeli İbni Hâşimdir [2]. İlk sofîlerden, Zünnun Mısrî, Bayezit Bastamî, Hallacı Mansur gibi büyük sofîler hep islâma sonradan girmiş memleketlerde yetişmişlerdi. Biri hiristiyan keşişlerinin bulunduğu Mısıra mensup, diğeri Horasanlı, sonuncusu ise İrandaki Beyza şehrinden idi.

Bir taraftan da*Yeni Eflâtunculuk: Néoplatonisme:* felsefesi, eski Yunanın diğer felsefî telâkkilerile beraber islâm fikir hayatına girmeğe başlayınca yeni bir mütefekkirler zümresi teşekkül ediyordu. Böylece tasavvuf; biri *zühtî*, diğeri *fikrî* ve *felsefî* olmak üzere iki yoldan ve arasıra ikisi birleşerek yayılmakta idi.

29§ Türklerde tasavvufun intişarı —Dinler ve onların fikir dayangaçları olan itikatlar, maşerî vicdandan kolaylıkla kaybolmadığı için yeni müslüman olan Türkler önce bulundukları dinlerden birçok müesseseleri-ya olduğu gibi

[1] Goldziher, S: 122.
[2] Türk edebiyatı Tarihi: M. F. S: 142.

saklayarak, yahut ta değiştirerek yaşatmışlardır. Nitekim islâm siyasetini esas ittihaz eden devlet teşkilâtının haricine baktığımız zaman halkın, görünüşte islâmiyeti kabul ettiği halde eski dinleri birer örf ve görenek halinde devam ettirdiğini görürüz.Onun içindir ki göçebe Türkmen zümreleri, sultanlar tarafından sünnîliğin yayılması için çekilen emeklere karşı, islâm Fakihlerinden çok daha ziyade kendi *Kam - Ozan* larının tesirine kapılmışlardır. Bu sebepledir ki Türkler islâm camiasına girdikleri zaman, hususile halk kitlesi, sünnîliği temsil eden ve tabiî bir hayat için zarurî olan işler hakkında sıkı bir dinî inzibat istiyen *Sünnî - Orthodoxe* din erbabına ısınamamışlardı. Nihayet Selçuklar devrinde bir nevi islâm "Hétérodoxe„ luğu mahiyetinde olan *Batınî* dâilerinin propagandalarını kabule temayül göstermişlerdi. Esasen büyük imperatorluklarda teşekkül etmiş büyük din camiaları olan *Ümmetler* içerisinde yer yer *mezhepler* zuhur ettiği gibi henüz aşiret hayatını bırakmamış camialarda da birtakım *Tarikat* lerin zuhur etmesi pek tabiî idi.

Şehirler dışında yaşayan, birinden öbürüne geçilmesi bir takım usullere bağlı olan bu göçebe topluluklar, din itikatlarında da böyle kapalı bir şekil göstereceklerdi. Her gelene açık olmıyan, içine aldıkları müritleri uzun boylu denemelerden sonra derece derece yükselten Bektaşi tarikati bunun en güzel örneğidir.

30§İlk Türk mutasavvıfları — Bizde tasavvuf cereyanı ilk defa Horasandan başlıyor.IX.üncü asırda Hemedan, Nişabur ve Merv, sofîlerle dolduğu gibi X. asırda da Fergananenin (*Bab-Baba*) adı verilen şeyhlerle dolduğunu görüyoruz. Bunlar arasında, Orta Asya, Azarbaycan, Ana-

dolu, Volga Türkleri arasında asırlarca tesirini sürdürecek derecede kuvvetli olan „Ahmet Yesevi" en meşhuru olmuştur. Adına bir sofî tarikatı kurmuş olan *Hoca Ahmet Yesevi*, etrafına binlerce ve binlerce mürit toplamıştı. Tasavvuf fikirlerini, bilhassa zühte ve güzel ahlâka dayanan telâkkilerini halka yaymak için halk dilinde „Hikmet" ler söylüyordu.

Yesvinin her tarafta halife:mümessil ve salikleri: yolcuları vardı. Fikirleri yıldırım çabukluğile Türk âlemine yayılıyordu. Çünkü onun basit şiirlerinde dinî unsur kadar şekil ve vezinde görülen millî unsur da vardı. Bu, halk içine girmesine, halkın onu kolayca benimsemesine sebep oldu.

Onun fikirlerine bir misal olmak üzere şu bir kaç kıtayı okuyalım:

Hikmet

— 1 —

Ol kadirim kudret bilen nazar kıldı,
Hurrem bolup yir astıga girdim mıne!
Garip benden, bu dünyadın güzer kıldı,
Mahrem bolup yir astıga kirdim mıne!

Güçlü Tanrı, kudret ile bana baktı — Sevinçle yer altına girdim işte — Garip kulun bu dünyadan geçip gitti — Mahrem olup yer altına girdim işte.

— 2 —

Zakir bolup, şakir bolup Hakni taptım,
Şeyda bolup, rüsva bolup candan uttum,
Andan sonra vahdet meydin katra tattım,
Hemdem bolup yir astıga kirdim mıne!

Tanrıyı anarak ve şükür ederek hakkı bûldum — Âşık olup, rüsvay olup candan geçtim — Ondan sonra birlik şarabından katra tattım — Hemdem olup yer altına girdim işte!

— 3 —

Nefsim meni heva kıldı harip kaldım,
Zınkıl destar pucuk pulka satıp aldım,
Şeyh men tiyu dâva kıldım yolda kaldım,
Bigam bolup yir astıga kirdim mıne!

Nefsim beni heveslere düşürdü. Güçsüz kaldım — Bir kaç paraya güzel bir sarık aldım — Ben şeyhim diyip dava kıldım, fakat yolda kaldım—Kaygusuz olup yer altına girdim işte!..

— 4 —

Altmış üçke yaşım yetti bir günce yok,
Va diriga Haknı tapmay gönlüm sınık,
Yir üstide sultan mendip boldum uluğ,
Pürgam bolup yir astıga kirdim mıne!

Yaşım altmış üçe geldi, bir gün bile değeri yok — Ne yazık; Hakkı bulmak nerede? Gönlüm kırık! — Yer üstünde sultan benim diyip büyük oldum — Yaygulanıp yer altına girdim işte!

— 5 —

Piri mugan cür'asıdan katra tattım,
Hu, hu!.. tiyu yaşım bilen tünler kattım
Bihamdillâh Hak vaslıga âhır yettim,
Şebnem bolup yir astıga kirdim mıne!..

Sâkîler pirinin artığından bir katra tattım — Hu, hu diyip gözyaşı dökerek geceler geçirdim — En sonunda Tanrıya şükür, Hakka erdim — Çiğ tanesi olup yer altına girdim işte!

— 6 —

Başım tofrak, cismim tofrak, özüm tofrak,
Köydüm, yandım, bolalmadım hergiz apak
Hak vaslıka yiter mendip ruhum müştak
Zemzem bolup yir astıka kirdim mıne!

Başım toprak, cismim toprak, özüm topraktır — Yandım, tutuştum, huzur ve sükûn bulamadım — Hak visaline ereyim diyorum, ruhum ona muştaktır—Zemzem olup yer altına girdim işte!..

Bu *hikmette*, çok saf bir gönlün Tanrıya karşı duyduğu iştiyak, ölmeden önce ölerek ona ermekte bulduğu temiz zevk ne açık görülüyor. Fakat dikkat edilirse bu kıt'alar içinde öyle yüksek, çetrefil sofîye nazariyelerinden hiç bir iz yoktur. Bu da bize anlatıyor ki Türkler arasında sofiyenin ilk doğuşu, tarikat halinde bir topluluk, duyğu halinde bir inanıştan ibarettir. Bir felsefe mezhebi değildir.

31 § Anadoluda sofîlik —Selçuklar devrinde, bilhassa XIII. asırda Anadolu, ilk Mogol istilâsından başlıyarak derin bir karışıklık içinde idi. Siyasî hayattaki bu buhran, maddî olduğu kadar maneviyet itibarile de halkın ruh sükûnetini bozmuştu. Bunun için büyük kitle, sırrî ve sofî tesirlere, dünyaya ehemmiyet vermeyen itikatlara en ziyade hazır bir vaziyette idi. Harezimden *Yeseviye* tarikati mensupları, "*Necmeddini Kübra*„nın *Kübreviye* tarikati müritleri,

*Horasan*dan hicret eden *Kutbüddin Haydar* dervişleri Anadolunun her tarafına yayılmışlardı. "*Horasan Erenleri*„ tabiri, ıztırap içinde yaşayan Anadolu halkı nazarında, kendilerini kurtarmak için manevî ışıklar getiren, ümit veren insanlardı. Artık Anadoluda tarikatlar, şehirlerde yerleşmiş büyük şahsiyetler etrafında toplanıyordu. Büyük şehirlere yerleşen bu büyük sofîlere bir hükümdar veya emir biat edince halk da ulularına uyarak o tarikata giriyordu. Bu suretle tasavvuf fikirleri etrafa yayıldığı gibi tarikatlar da şehirlerde temerküz etmiş bulunuyordu. Meselâ Konyada Sadrettin Kunevi, Tokatta Fahrettin Irakî, Kayseri ve Sivasta Şeyh Necmeddin Daye, Müeyyidüddin Cendî, Sadettin Ferganî bu arada sayılabilir.

32§ Mevlevilik— Bunlardan başka, Anadoluya gelmiş bir büyük mutasavvıf vardır ki tesiri yalnız Anadoluda değil, bütün İslâm âleminde görülür. O da Şeyh el Ekber lakabile maruf "Muhiddini Arabî„ dir. Fakat "Muhiddin„ in nufuzu daha ziyade nazarî kalmıştı. Esasen felsefesinin anlaşılması güçtü, eserleri Türkler için bir kapalı kutu halinde idi. Bu çetrefil ve dumanlı nazariyeleri şiir, şeklinde yazan ve hikâyelerle anlatan Mevlâna Celâleddin Rumî olmuştur. *Mesnevî* ve *Divanı Kebiri* ile, doğrudan doğruya farsca bilen şehirli Türkler üzerinde müessir olduğu gibi, o vasıta ile de halk üzerinde manevî bir nufuz tesisine muvaffak olmuştur. Oğlu Sultan Velet onun duygu halindeki *Tek - varlık* telekkilerini, "varlık ve birlik„ hakkındaki fikirlerini türkçe olarak söyliyor ve anlatıyordu. Bu suretle Mevlevi tekke ve tarikı teşekkül ediyordu. Sultan Veledin *Rebapname, İptidaname, İntihaname* atlı mesnevileri vardır. *İptidaname*sinden şu parça; gerek dil, gerek düşünüş yönünden bize iyi bir örnek olabilir:

Kendüzünü unut anı bilgil
Kendüzün yavı [1] kıl anı bulgil.

Kendüzünden cihanı ger göresin
Bin cihan ol cihanda sen bulasın.

Ne balıklar var ol deniz içre
Ger sana Tanrı ol sudan içire.

Deniz içre balıkların göresin
Ol balıklar ile bile durasın.

Duruben anda sen balık olasın,
Ne kim ister isen bayık [2] bulasın.

Ölmeyi ol denizde görmiyesin
Göresin ne ki varsa sormıyasın.

Anda sözler, yerinde görmektir
Anda kim göz görene sormaktır.

Anda elsiz ayağsız içmektir
Ol çemende kanatsız uçmaktır.

Yemek, içmek bihişte nurdandır
Hoşluğun uçmak [3] içre hurdandır.

Tohumu uçmağın namaz oldu
Yerleri, evleri niyaz oldu,

Yemiş ü yaprak anda söylerler
Irlayuben [4] budakta oynarlar.

Zikrden doğdu andaki kuşlar
Dükeli [5] anda yaylayıp kışlar.

[1] Kendini kaybet.
[2] Tabiî şekilde, olduğu gibi.
[3] Cennet.
[4] Öterek.
[5] Hep.

Bu açık Türkçe mesnevide Sultan Velet, tasavvufun en kapalı fikirlerini anlatabilmiştir. Allaha varmak için, kendi benliğini unutmak lâzım geldiği; Allahtan özge şeyleri kendinden sürüp atabilenlerin bir cihanda bin cihan göreceği; balık deniz, katre teşbihile bir katre olan insanın varlık denizine katılarak büyük birliğe karışacağı, busuretle ölmemezliğe erileceği, bu birliğe kavuşunca hakikatleri sözle değil, gözle görerek anlamak kabil olacağı; Cennetin (uçmak) de bu gayeye ermekten başka bir şey olmadığı çok kısa, çok canlı bir şekilde gösterilmiştir.

33§**Bektaşılık**—Diğer taraftan halk kitlesi ve XIII. asırda yaşayan göçebe Türkmenler üzerinde en çok iz bırakan şahsiyet „Hacı Bektaş Veli" olmuştur. Kendisi o devirde Anadoluyu baştan başa kaplayan "Babaî„ halifelerinden, Horasanlı bir Türktür. "Babaî - Batınî„ akidelerini yaymıştır. Tesis ettiği tarikın esasında muhtelif tarikatların izleri ve bilhassa şamanlıktan kalan âdetler görülür. Bu itibarla bektaşilik millî bir mahiyet almış ve esas kanaatlarını öz dil ile söyleyen bir çok halk tekke şairlerinin doğmasına sebep olmuştur.

Yesevilikten çıkan Bektaşilik, Nakşibendilikle beraber tam bir Türk tariki idi. Fakat Nakşibendilik "Sünnî: Orthodoxe„ du, temamile sünnet ehline uygundu. Bektaşilikte ise eski Türk an'aneleri yaşıyordu. Meselâ eski Türk hayatında kadın nasıl cemiyetin kaçmıyan, hayata karışan bir unsuru idise Bektaşilikte de öyle kaldı. İslâmdan önceki hayatta kadınların da iştirak ettikleri kopuzlu, kımızlı "şölen„ lerden (1) başka bir şey olmıyan "Ayin Cem„ lerinde şeriatın yasağına karşı kadın bulundu, kımız yerine

(1) Türk medeniyeti tarihi—Ziya Gök Alp S: 121

üzüm suyu içildi; oruç ve namaz tevil ve tefsir ile silinip yok edildi.
Bektaşılık ve Kızılbaşlıkta "namaz yok, niyaz var„ dı. Hurufiliğin, harfleri birer remiz olarak kabul etmesi, dolambaçlı kelime oyunları yapması bile bu tarikin esas fikirlerindeki basitliği bozmadı.

Zâhit, şükür allah, nuşi şerabı
Sana haram, bize halâl eyledi.

diyen *Baba* nın sözüne müritler candan inanmışlardı. Netekim kızılbaşların "*sürek*„leri de bu hayat telâkkisini gösteren ve eski Türk an'anesinin devamından başka bir şey olmıyan bir âyin değil miydi?.

Böylece dünyevî bir mahiyet alan ve din kayıtlarından fertleri kurtaran, şeriata karşı tam bir itizal arzeden bu "*Hétérodoxe: rafızî*„ fakat millî tarikat, Selçuk yıkımından sonra Anadolu Türklerinde görülen ayrılıkları manevî birliğe çağırmış ve bunda kısmen muvaffak olmuştu. Yeniçeri ocağında okunan bektaşi *Gülbankleri*, İsmail Safevîye istemiyerek kılıç çeken bir ordunun manevî bağlarını açıkca bize göstermiyor mu?

34 § Alevîlik — Daha ziyade fikrî ve aristokrat bir şehir tarikatı olan mevlevilik karşısında vaziyet alan halkçı ve Türkçü Bektaşilikle kızılbaşlık tam bir halk Alevîliğini temsil ediyorlardı. Her ne kadar Mevlâna da

Mescudi Melâik şüd Âdem zi Âli şüd
Âdem çu yeki kıble ve mescut Ali şüd [1]

(1) Meleklerin secde ettikleri Âdem, Alidendi. Âdem bir kıble gibi idi, secde edilen Ali oldu.

diyordu. Fakat Bektaşilerin tasavvur ve tasvir ettiği *Ali* tamamile türktü. Dünyayı ve dünyevî hususları, bütün siyasî ihtirasları ezerek hiçe sayan temiz yürekli, türkçe tabirile *yiğit* Ali, millî bir kahraman haline getirilmişti. "Muhammet Alidir, Ali Muhammet,, düsturile iki şahsiyet birleştirildiği gibi

Allah birdir Muhammet Alidir Ali Muhammet.

Her sabah, her sabah ötüşür kuşlar
Allah bir Muhammet Ali diyerek
Kul Himmet.

Ben dahi nesne bilmem, Allah bir Muhammet Ali.
Özümü gurbete salmam, Allah bir Muhammet Ali.
Hatayi (Şah İsmail)

mısralarından anlaşılacağı veçhile "Ali,, yi Allah yapmağa uyar bir *"üçleme: teslis,,* vücude getirilmişti. Eski ozanların Köroğlu türkülerini çaldıkları sazların tellerinde "Ali,, nin ruhu, "Hüseyin,, in âhı inliyordu. Bu iki şahsiyet ve evlâtları *(Âli aba)* bizim halk edebiyatımıza hatıralarını üfleyorlardı. Erenler meydanında mest bir eda ile *"imanım Ali,,* nakaratlı nefesleri söyleyip sazlarını inleten âşık dervişler, postu değişmiş eski Türk ozanlarından başka değillerdi.

35§**Tekke edebiyatının iki mektebi**—Bizde tekke edebiyatı, şiirde Yesevi ve Mevlâna ile başlamış addolunabilir. Fakat bu edebiyat ondan sonra iki yol takip etti. Bektaşilik ve bu meşrepte olup ta halktan çıkan ve halka hitap eden dervişler millî vezinle açık türkçe söylemişlerdir. Bun-

lar *Halk tekke edebiyatı* nı vücude getirdiler. Diğerleri ise şekilde aruz veznini kullandılar, lisanları da işlenmiş, münevver zümrenin diline uygun, ıstılahlı bir dildi. Bunlar da *Divan tekke edebiyatı* nın teşekkülüne saik oldular.

36§Halk tekke edebiyatı: Yunus—Tekke edebiyatının en eşsiz şahsiyeti "Yunus Emre„ sayılabilir. Ondan sonra gelen bütün halk şairleri onun yolundan çıkamadıkları gibi üslûbunu bile değiştiremediler. Yunus Emreyi tanıdıktan sonra ona üstün görebileceğimiz ikinci bir halk-tekke şairi bulamıyoruz.O,bu derece orijinal ve taklidi muhal bir şairdir. Bunun sebebi ise Yunusun samimiliği ve lirismidir. Yunus Peygamberi, yakın bir dost gibi sevmiş; Allahı muhabbet yüzünden görmüş, yaradılışı bu muhabbetin yüze çıkması halinde duymuştu.

Canım kurban olsun senin yoluna
Adı güzel, kendi güzel Muhammet!

beytini okuduğumuz zaman cana yakın bir sevgiliye hitap edildiğini kolayca duyuyoruz. Sofî fikirlerini başka dilde, başka vadide söylemiş olan Mevlânadan ilham aldığı halde Yunus o ilhamı tamamile millîleştirmeğe muvaffak olmuştur. Sözleri, asırlarca Türkün maverâî hayatı için duyduğu ümit ve iştiyaklara dil olan Yunus, samimilik ve hararêti sayesinde asırlarca ruhlar üzerinde müessir oldu.

Ben Yunüsü biçareyim - Aşk elinden avareyim
Baştan ayağa yareyim Gel gör beni aşk neyledi?

Yunusun bu ilâhi ve mahrem suali gönülden gönle intikal ettikçe Türkün vecitli ruhu ona kelimelere muhtaç olmadan, sade göz yaşıla cevap verdi. Bu kuvvetli tesirile Yunus için, bütün halk tekke edebiyatından daha büyüktür demekte hiç te mübalâğa yoktur.

Nefes

Ben bu yolu bilmezidim
Âşk günlüme düştü gider
Aşk elinden dertli yürek
Kaynayuben taştı gider.

Kani bizden öğdin olan
Kalmadı dünyaya gelen
Dün gün arı taat kılan
Ol sıratı geçti gider.

Nefsi doyunca yiyenler
Kana kana uyuyanlar
Dili gıybet söyliyenler
Cehenneme düştü gider.

Cehenneme düştü kişi
Zarılıktır anın işi
Unulmaz bağrının başı
Püryan olup pişti gider.

Aşk oduna yanmayanlar
Öleceğin sanmayanlar
Göz açıp uyanmayanlar
Şöyle gaflet bastı gider.

Bu aşk bana bir düş idi
Hak müyesser kılmış idi
Derviş Yunus bir kuş idi
Hak içinde uçtu gider.

Nefes

Hak bir gönül verdi bana
Ha demeden hayran olur,
Bir dem gelür şadi olur
Bir dem gelür giryan olur.

Bir dem sanasın kış gibi
Şol zemheri olmuş gibi
Bir dem cehalette kalur
Hoş bağ ile bostan olur.

Bir dem gelür söyliyemez
Bir sözü şerheyleyemez
Bir dem cehalette kalur
Hiç nesneyi bilmz olur.

Bir dem varır mescitlere
Yüz sürer anda yerlere
Bir dem varır deyre girer
İncil okur rühban alur.

Bir dem gelür İsa gibi
Ölmüşleri diri kılar
Bir dem girer kibr evine
Fir'avn ile Haman olur.

Bir dem döner Cebrail'e
Rahmet saçar her mahfile
Bir dem gelür gümrah olur
Miskin Yunus hayran olur

Nefes

Yoldaş olalım ikimiz
Gel dosta gidelim gönül
Haldaş olalım ikimiz
Gel dosta gidelim gönül

Kılavuz olgıl sen bana
Gidelim dosttan yana
Kayıkmagıl önden sona
Gel dosta gidelim gönül

Bu dünyaya kalmayalım
Fanidir aldanmayalım
İkimiz ayrılmayalım
Gel dosta gidelim gönül.

Dünya değildir payidar
Aç gözünü canın uyar
Olgıl bir yoldaş ile yâr
Gel dosta gidelim gönül.

Bu dünyadan biz geçelim
Ol dost yoluna uçalım
Arzu havadan geçelim
Gel dosta gidelim gönül

Ölüm haberi gelmedan
Ecel yakamız almadan
Azraile hamle kılmadan
Gel dosta gidelim gönül

Gerçek âşıkı bulalım
Hakkın haberin alalım
Aşık Yunus ölelim
Gel dosta gidelim gönül

"Yunus Emre„ den sonra izini takip edenlerin bir kısmı Yunustaki saffete sahiptiler. Hacı Bayram, Eşref oğlu, ısmail Maşukî, Gaybi, Ahmet Sarban bu zümredendirler. Bir kısmı da ondaki rindliği, büsbütün lâubali bir hale getirmiş, Yunustaki inanma ve inandırma kudreti yerine „Şüpheci" bir duyuş göstermiştir. Sait Emre, Kayğusuz Abdal, Kul himmet.. ve diğer bazı bektaşi şairleri buna birer örenk olabilirler.

37§**Divan Tekke edebiyatı** (Âşık Paşa, Nesimi).—Tekke edebiyatının bir de, aruz veznini ve klâsik edebiyat şekillerini kabul eden, o devir münevverlerinin dilile söyliyen mutasavvıf şairleri vardır. Bunların başında *Âşık Paşa*yı buluruz. Âşık Paşa "*Garipname*„ ismindeki didaktik eserile *Mevlâna*nın *Mesnevi*de tesbit ettiği sofîye esaslarını anlatmağa çalışmıştır. Bundan başka divan edebiyatına has olan gazel şeklini de almış, sofîyane gazeller yazmıştır. Hece vezni ile *Yunus* vadisinde *ilâhi*leri varsa da o kadar muvaffakiyetli sayılamaz. Tasavvuf vecitleri daha çok gazellerinde görülür.

Gazel

Senin âşıkların kılmaz nazar firdevsi âlâya
Ne huriden haber söyler, ne meyleyler musaffaya.

Nufusi mâsiv, Allahtan geçirmiş bunları aşkın,
Kumuşlar bunca sevdayı, ulaşmışlar bu sevdaya.

Eğer nasrani, ger tersa, cemalin pertevin görsa
Ki secde kılmaya hergiz Menat-ü Lât-ü Uzzaya.

Enelhak kıblesin bulmuş yüzünü Hakka döndürmüş
Şarabı lem yezel içmiş, bakın Mansurı şeydaya.

Eğer deryayı aşkından ki katra nuş ede sâlik
Hamandem cümle kevneyni verir taracü yağmaya.

Sorarsan âşıkın halini zâhit kendüden sorgıl
Fenâ bahrına garkolmuş ulaşmış katra deryaya.

Gel ey miskin gözün yum sen cemali masiv'Allahtan
Bugün gör bunda didarın ne hacet vâdi ferdaya [1]

---

[1] Sana vurulmuş olanlar, yüce uçmağa (cennete) göz komazlar. Onlar ne uçmak kızlarından söz ederler, ne oranın duru içkilerini anarlar.— Senin sevgin, onları Tanrıdan özke (başka) ne varsa hepsinden geçirmiştir. O sevgileri bir yana bırakmışlar, bu sevgiye ermişlerdir. — İster hıristiyan, ister puta tapıcı olsun, yüzünün ışığını görünce Menat, lât, Uzza gibi putlara secde edemez. — «Ben Tanrıyım» kıblesini bulmuş, yüzünü Çalapa döndürmüş, Lem yezel (yok olmamazlık) şarabından içmiş, bakın şu çılgın âşık Mansura!..— Eğer senin yolcun, sevginin denizinden bir katre içecek olsa, o anda bütün dünyaları yağmaya verir. — Zâhit, âşıkın halini sorarsan kendisinden sor: yokluk denizine batmış, katre deryaya ulaşmıştır. — Ey miskin gel, Tanrıdan özke şeylerden gözünü yum; onun yüzünü bugünden gör, yarın için yapılmış vade ne hacet vardır?!...

Bu gazelde *mistisism*'in coşkunluğu pek açık görülmektedir. Fakat dil itibarile yabancı tabirlerin tasavvuf ıstılahları halinde edebiyatımıza nasıl girmeğe başladığı, bu tabirleri birbirine bağlayan kelimelerin de yavaş yavaş bozulduğu ayrıca göze çarpıyor.

Âşık Paşa ile başladığını farz ettiğimiz bu yolda, vecit ve ilham itibarile *Divan*-*Tekke* edebiyatının en kudretli şahsiyeti *Nesimi* olmuştur. Nesimi, kendi yolunda büyük bir şairdir. *Fazlı Hurufi*'yi *Allah* tanıyan *Hurufîliğin* ilk müntesiplerinden olan Nesimi, bu itikadına candan bağlılığını, derisi yüzülüp öldürülünceye kadar muhafaza etmiştir [1]. Mistik duyuş ve coşkunluk yönünden Nesimi, Yunus Emre ile beraber tekke edebiyatımızın iki kutbu olmuştur. Bunu şu gazelde görebiliriz:

Gazel

Gerçi firaka düşmüşüm, aynı visal içindeyim
Gel nazar eyle hâlime gör ki ne hâl içindeyim.

[1] Nesiminin hurufîliğini şu beyit:

Derdimin dermanını Fazlından Allah eyleye
Her devamız derde çün oldur ki derman eyledi

ve şu tuyuğlar:

Kim ki esrarı Nesimi bilmedi
İzzeti Fazlı Naimi bilmedi
Divü rahmani rahimi bilmedi
Mazharı zatı kadimi bilmedi.

Bir acayip şaha verdim gönlümü
Bedr yüzlü mâha verdim gönlümü
Ta ki Fazlullaha verdim gönlümü
Uş hakikî raha verdim gönlümü.

bize göstermektedir.

Vaslı ruhun zülâline susadım işte yanarım
Gözüme bak ve gör nice âbı zülâl içindeyim.

Nakşi hayali suretin sanma ki benden ayrıdır,
Çün bu hayal-ü nakşile nakş-ü hayal içindeyim.

Hurrem eder ümit ile vaslı ruhun beni veli
Vasl erişince canıma hüzn-ü melâl içindeyem.

Zülf ile kaş-ü kirpiğin epced-ü cim-ü dâl imiş,
Ben bu huruf şekliçün cim ile dâl içindeyim.

Tâli-ü baht yıldızım kevkebi nahse uğradı
Ey şerefim saadetim gel ki vebâl içindeyim.

Vaslına ermek isterim gerçi ki aynıyım anın
Bendan anı âyıra kim fikri muhâl içindeyim.

Sen benim olduğun şeha düşmene zâhir olmamış
Münkir ile bu maniden kıl ile kaal içindeyim.

Suret-ü nakş-ü alnına verdi Nesimi gönlünü
Ben bu sebepten ey güneş bedr-ü hilâl içindeyim[1]

Bu gazelde, sofîye esaslarının en mühimlerini görüyoruz. Bir gölgeden başka olmıyan bu âleme geldiği için,

[1] Bu gazel Nesiminin *hurufîlik* telekkisini de göstermektedir. Hurufîlik, XIV. asrın ikinci yarımında Esterabatlı *Fazlullah Naimî* tarafından tesis edilmiş, sonraki iki asırda Anadoluya yayılmış bir mezheptir. Bu mezhebin prensipi şudur: Allah, ilk önce söz şeklinde varlığını açığa vurdu. Sözler harflerden mürekkeptir. Bunlar, örneği Allah olan «kâmil insan» ın yüzünde bulunur. Bütün varlıkların ilk unsuru olan yirmi sekiz harf (bunlar Arap harfleridir), bütün varlıkların küçük bir hulâsası olan *insan* da vardır. *Kâmil insan* olan *Fazlullah* ise, Allahın

aslı olan Allahtan ayrıldığını; fakat hakikatte onunla tam bir beraberlik içinde bulunduğunu; ona kavuşmak, Allaha ermek istediğini devrinin en ileri telekkilerine göre maharetli bir dille söyliyor. Bilhassa Hurufîliğin çetrefil uydurmalarile kendinin Allahtan başka olmadığını

varlığını teşkil eden harflerden mürekkeptir. Onun için *Fazlullah, Allah* suretinde tecelli etmiştir, Allahtır.

Bütün dileği, Kur'anı tevil ile ayetleri kendi isteğine göre anlayıp anlatmaktan ibaret olan bu mezhebin şiirdeki örneğini yukarıya yazdığımız gazelde görüyoruz. Onu nesir olarak anlatalım:

Her ne kadar ayrılığa düşmüşsem de tam bir vuslat içindeyim. Gel, hâlime bir bak; gör, ben ne hâl içindeyim. — Yüzünün visali suyunu içim çekiyor, yanıyorum. Gözüme bak da gör; nasıl saf bir su içindeyim. — Senin şeklinin hayalini gösteren resim, benden başka bir şeydir sanma (burada *sen* dediği Allahtır). Çünkü bu hayal ve resimle ben, bir resim ve hayalden ibaret sayılabilirim. — Yüzünü görebilmek umudu beni sevindiriyor. Fakat gönlüm bu isteği elde edince, ince bir sızı içimi kaplaoyr. Saçın, kaşın, kirpiğin(sıra ile 1,2,4 sayılarına tekabül eden harflere işaret ki, hepsi birden yedi eder) içimdeki cim(bizim harflerimizde C)ile dal(D) imiş. (Burada A b c d: Abced kelimesinin sırasına göre A=1, B=2, C = 3, D = 4 itibar edildiği için C + D = 3 + 4 tür. Hepsi de yedi eder. Bundan dolayı 7 rakamının işaret ettiği 7 harf ile kaş, kirpik, saç arasında tam birlik vardır) Ben bu harflerin şekli için cim ile dalın gösterdiği varlıkların içinde bulunuyorum. Bahtımın yıldızı, fena burca rasladı. Ey şerefim, saadetim(olan Allah), yardıma gel, ben günah içindeyim.—Ondan başka birşey olmadığım halde vaslına ermek, ona kavuşmak isterim. Benim ondan ayrı kalmam, olmaz bir düşüncedir. İşte ben o düşüncenin içindeyim. — Ey herşeyin sahibi olan Allah! senin, benim olduğunu yabancılar anlayamamış. O inanmayan kimselerle ben, bu manada dil döğüşü etmekteyim. — Senin şekline, resmine, alnına Nesimî gönlünü vermiştir. Ben işte bunun için, ey Güneş! Ayın, yüz gibi yuvarlak, yay gibi ince olan iki şekli arasında bulunmaktayım.

anlatıyor ki harflerle varlığı izah etmek nazariyesi, harf yerine sayı kullanılmak üzere eski Yunan filosoflarından Pitagorda da görülür.

Buraya kadar anlattığımız şeyler, verdiğimiz örnekler; tekke edebiyatının gerek öz Türkçe, gerek Arap ve Fars kelimelerile karışık mahsulleri hakkında toplu bir fikir vermiştir. Âşık Paşanın yabancı unsurlarla bozulmaya başlıyan dilinde yazan sonraki şairler,ondan daha önce ahlâkî-sofî eserler veren (Ahmet Fakih, Şeyat Hamza, Sultan Velet gibi) şairlerden mevzuca ve dilce ayrılmışlardır. Ya doğrudan doğruya tasavvuf nazariyelerini söylemişler, yahut bu nazariyelerin gönüllerinde bıraktığı izleri birer duygu halinde anlatmışlardır.

Tasavvufun temelleri

38 §. Varlıkta birlik .— Bu ayırmaları yaptıktan sonra Tekke edebiyatının umumî ve müşterek cihetlerini tetkik edebiliriz.

Bütün sofîye şiirlerinde müşterek olan temel, varlık telekkisindeki "Panteism„ dir. Bunun düsturu şudur:

"Varlık birdir. Bu da hiç bir bağla bağlı olmıyan Allahtan ibarettir ki eskiler buna Vücudu Mutlak derlerdi.„

Bütün mükemmel vasıflar, o varlıkta bulunur. Güzellik, iyilik, doğruluk kemal şeklinde onda yaşamaktadır. Fakat her şeyin zıddı ile meydana çıkması lâzım geldiğinden *"Varlık:*

Vücut„ da kendi zıddı olan "*Yokluk: Adem*„le zuhura gelmiştir. [1] Onun için bu *hadisat: değişme* âlemindeki varlıklar, varlığın yokluk aynasındaki gölgesinden başka bir şey değildir. Bu değişme âlemi, bir hayalden başka bir şey olamaz. Onların mükemmel ve hakikî şekilleri ancak "*Misal âlemi*„ nde bulunur.

Meselâ Nesimi şu „*Tuyuğ*"unda diyor ki:

Cümle Haktır her ne kim mevcut imiş
Hakka sâcit, Hakka Hak mescut imiş
Çün iki âlemde bir mabut imiş
Secdeden bâşın çeken merdut imiş.

Nesimi, varlığın yalnız Allahtan ibaret, secde eden ve edilenin aynı şey olduğunu söylediği gibi hayal ve misal âlemlerindeki ikiliğin zahirî olduğunu, bunların bir varlığın, yani Allahın tecellisinden ibaret bulunduğunu anlatmaktır.

Halk eden ile halk edilenin, Yaradanla yaradılanın ayrı olmadığını, mahlûkun hâlık için bir gözgü: ayna olduğunu da Âşık Paşanın tevhit kasidesindeki şu iki beyitte çok açık görürüz:

Yarattı halkı ve kıldı cemaline gözgü
Bu gözgüde görünendir gözüne ol didar.
Bu gözgüde şu görünen gün-ü kamu yüz hem
Anı gören yine oldur iki dime zinhar.

[1] Yazıcı zade Mehmet efendi bu fikri şöyle anlatıyor:
Cemali âfitabının şuat etmeden pertap,
Adem şehrinde sayeydi cihan fey'i zevalîden.

Yaradanla yaratılanı ayrı görenler sofîye nazarında hakikati göremiyenlerdir. *Mevlâna* nın şu hitabı, böyle düşünenleredir:

Ey şaşı! Eğer sen biri iki görüyorsan, ben de senin aksine ikiyi bir görüyorum [1].

Dünyanın yaradılışını izah ederken ileri sürülen ikizli inanışın *bire* ve o *birin* de Allaha irca edilişi, varlıkta birlik telekkisinin temelini ve düşünüş yolunu anlatır Fakat biz, bu birliği kolay kolay göremiyoruz. Bizim için tabiî olan, bu gelip geçici âlemde *birlik* değil, belki *çokluk* görmektir. O Halde bu *çokluktan* nasıl kurtulmalı; o *birliğe* nasıl karışmalı?

39§ Varlığın birliğine karışmak. — Âlem, nasıl varlıkla yokluk unsurlarından ibaretse insan da öylece bu iki unsurun birleşmesinden çıkmıştır. İnsan için, yokluk unsurunu silip atmak, bu yoldan varlık unsuruna karışmak gerektir. İşte hak ile hak olmak, Allahın varlığına karışmak için duyulan bu istek, *Aşk: Sevgi* dir. Sevgi olmadan Tanrıyı bulmak, Tanrıyı duymak olamaz. Sonu ölümlü varlıklara gönül vermek ancak sonsuz olan Tanrıya yürekten bağlanmıya bir başlangıç, bir alışkanlık olduğu için değerlidir. *„Mecazî aşk"* dedikleri bu geçici sevgi, *„Hakikî aşk"* adı verilen Tanrı sevgisine ermezse boş bir emekten başka bir şey değildir. Tasavvuf edebiyatının en coşkun ilham kaynağı, bu sevgi duyuşudur. İşte bir örnek:

[1] Mevlânanın Rubaîleri: VI

Nefes

Ben yürürüm yana yana
Aşk boyadı beni kana
Ne âkılim, ne divane
Gel gör beni aşk neyledi?

Gâh eserim yeller gibi
Gâh tozarım yollar gibi
Taşkın akan seller gibi
Gel gör beni aşk neyledi?

Akar gözümden kanlı yaş
Bağrım yara, ciğerim taş
Halimi bil dertli kardaş
Gel gör beni aşk neyledi?

Ben „Yunus„ ü biçareyim
Baştan ayağa yareyim
Dost elinden avareyim
Gel gör beni aşk neyledi?..

Yunus, aşkın kudretini, yakıcılığını söyledikten sonra bu sevginin kim için olduğunu da şöyle ifade eder:

Ey vay tana kaldım tana,
Âşık oldum Allah sana!...

Uçsuz, bucaksız varlığın içinde düşünüşü duran, hayret içinde kalan sofî, ancak ruhunun aslı olan Allaha âşıktır.

Ummana giren aşk ile dürdaneye uğrar,
Şukrane veren canını cananeye uğrar.

Mansur gibi cûşa gelir, söyler Enelhak;
Her âşıkı sâdık ki bu meyhaneye uğrar.

Yanmaktan eğer korkar isen şem'e yapışma
Şol âteşi gör kim nice pervaneye uğrar.

Nesiminin bu beyitlerinde de olduğu gibi tasavvuf zevkındeki bütün şairlerde *aşk* fikrinin izlerine rasgeliriz. Hakikî varlığa ermek için duyulan bu kaygu, onların ruhlarında derin bir coşkunluk uyandırmış; bu coşkunlukla da ilâhî bir lirism onların nefeslerini yandırmıştır.

40 § İnsan ve Kâmil İnsan.—Allah, kâinatın özü olmak üzre ancak insanda kendini gösterir. Bir aynaya baktığımız zaman oradaki hayalimizin göz bebeğinde nasıl kendimizi görürsek „*Vücudu mutlak*"ın, *Allah* ın sureti de- o göz bebeğindeki resim gibi - Tanrının göz bebeği mesabesinde olan *İnsan* da tecelli eder.

Hakteâlâ varlığı Âdemdedir;
Ev anındır, ol bu evde demdedir.

Şu halde bir insan, bu ilâhî aşk ile vicdanını yokluk unsurlarından temizlerse, gönül aynasının üstündeki tozları silerse bu sınırsız varlıkla birleşir ve ona karışır. Bu manaya göre *Allah* olur. İşte Hallaç Mansurun "*Enelhak: Ben Hakkım*, demesi bu duygunun ifadesidir.

Esasen tasavvufta ahlâk, gönlü Tanrıdan özge her şeyden kurtarmaktır. Bunu iyi yapıp yapmadığını anlamak için de *İntrospection: İçeri bakmak* lâzımdır. İçeri bakmıya tasavvufta *Murakabe* derler.

Bu yönden *Allahı bilmek* için, önce *Kendini bilmek* en şaşmaz yoldur. Kendini bilmiyen, Tanrıyı bulamaz, mefkûreye eremez. Bu fikri *Hacı Bayram* şöyle anlatır:

Bilmek istersen seni
Can içre ara Anı,
Geç canından bul Anı,
Sen seni bil, sen seni.

Bayram özünü bildi,
Bileni Anda buldu,
Bulan ol kendi oldu
Sen seni bil, sen seni!

Böylece kendini bilen, Tanrıdan özge ne varsa onlardan ruhunu temizleyen ve sonunda kendi vicdanında Hakkı bulan insan, *Kâmil İnsan* dır. Hak ile hak olduktan, Tanrının varlığına kendini karışmış hissettikten sonra din, millet, ahlâk, mezhep ayrılığı kalmaz. Gözünde cami, kilise bir olur. Kaygu, sevinç birdir. İyi, fena birdir. Her şey O dur. Her şey Ondandır. Kendisi de O dur, Ondandır. İşte tasavvuf gözünde *Kâmil İnsan*, böyle olan insandir.

Gaybî, şu ilâhisinde buraya kadar anlattığımız bir kaç noktayı düstur halinde söyler:

Taç, marifet tacıdır,
Sanma gayrı taç ola.
Taklit ile tok olan
Hakikatta aç ola!...

Duşa düşüp aldanma,
Duşta aldanıp kalma,
Haktan gayrı ne vardır
Tabire [1] muhtaç ola?...

Sana Âlem gürünen
Hakikatta Allahtır.
Allah birdir vallahi
Sanma ki bir kaç ola!
Bir ağaçtır bu Âlem,
Meyvası olmuş Âdem,
Meyvadır maksut olan
Sanma ki ağaç ola!

Hak denilen özündür,
Özündeki sözündür.
Gaybi!... Özün bilene
Rububiyet [2] taç ola!...

Kâmil insan için ölmenin manası da kalıp değiştirmek, değişmiyen âleme göçmek ve sevgiliye, Tanrıya kavuşmaktır. Onun için sofilerce ölüm, korkulacak bir şey değildir. Özlenecek, istenecek bir kavuşmadır:

Can yine bülbül oldu,
Hâr açılıp gül oldu.
Cananıma varmaya
Her cânibim yol oldu.

[1] Duşta, rüyada görülen şeyleri izah etmeğe, onlara mana vermeğe rüya tabir etmek derler.

[2] Rububiyet Kâinata sahip olmaklık, Allahlık.

Bu mısralar, ölümü severek karşılayan *Kâmil bir insan*ın duygularını söyler.

41 § Devir, Tenasüh. — Sofiyenin temel inanmalarından birini de âlemin oluşu fikrinde buluyoruz

Bu düşünüş onların *Evolution*: *Tekâmül* fikrini sezdiklerine bir işarettir.

Allah, henüz teayyün etmemiş, şekil almamış bir halde iken insan da diğer varlıklar gibi bu şekilsiz ve belirsiz olan ilâhî varlığın içinde idi. *Oluş Tekevvün* başlayınca insan, önce cansız maddede, sonra nebatta sonra hayvanda, daha sonra insanda göründü ve nihayet kâmil insan mertebesine yükseldi.

İşte insanın belirsiz bir halde bulunan, kaos halinde tasavvur edilen bu ilâhî varlıktan cansız maddeye, nebat ve hayvana inmesi *Nüzul kavsi* ni; tekrar kâmil insan mertebesine yükselip orada Hak ile hak olması, Tanriye ermesi, *Uruc kavsi* ni gösterir. *Erenler* tabiri, bu yoldan Allahı bulan, ona vasıl olanlar için kullanılmıştır.

Sofiler içinde, buraya kadar anlattığımız *Devir* fikrini daha ileri götürüp öldükten sonra tekrar cemad, nebat, hayvan ve insan suretinde geleceğimizi söyliyenler olmuştur ki bu düşünüşe *Tenasüh*: *Métamorphose* derler. Bunu anlatan manzumelere tekke edebiyatında çok rasgelinir; *"Devriye"* ismi verilir. Oğlan şeyh İbrahim Efendinin şu kasidesi bu fikirleri söylemektedir:

Nice yüz kerre yüz bin yıl avâlimden güzer kıldın,
Feleklerde, meleklerde geçirdın nice tesbihât.

Tabâyı âlemin gördün, letafet mülküne erdin,
Ki her zerren bir âlemde ederdi zikri temcidat.

Her uzvun nice yüz bin zerre, her zerren bir âlemde
Gezerdi müfredat içre mürekkeb olmadan zerrat.

Anâsır mülküne düştü yolun, terkibe girdin çün,
Bu terkib içre hasıl oldu sâna ilm-ü idrakât.

Çü hayvan âleminde hâsıl ettin hissi hayvânî
Hicab oldu mürekkeb, âlemi gayb oldu mefhumat.

Çü câna sureti insanı ihsan eyledi hâlık,
Tıfıl oldun, yiğit oldun, kocaldın, erdi teşvişat.

Uyanıp kendine gelmek, özünde kendini bulmak
Müyesser olmadı, âhır yerindir mülki hayvanat.

Ne hayvan iptidası gâlip ise vehm-ü fikrinde
O hayvan suretinde haşrolursun rûzi mahzurat.

Bu manzumede İbrahim Efendi muhatap bellediği *insanın*, önce sayısız âlemlerde küçük zerreler halinde, dağınık bir surette var olduğunu; her zerresinin bu bin bir âlemde Allahın adını anmakla çağlar geçirdiğini; bundan sonra anâsır âlemine düşünce zerrelerinin bir terkip suretinde birleştiğini ve şuurun parlamağa başladığını; bu terkip ve anasır âleminin asıl varlık olan hakikî âleme bir perde olduğunu; hakikî âlem olan "*Âlemi gayb*„ ın insan için bir takım mefhumlardan ibaret kaldığını; ruh, insan bedenine girdikten sonra sıra ile çocuk, yiğit ve ergin adam olduğunu; en sonunda vücutta bozukluklar başladığını; bu madde âlemine düşüş uykusundan uyanıp kendini bilmeğe çalışmayınca hayvan kalınacağını; öldükten sonra hangi hayvanın sıfatı ruhunda en çoksa o hay-

varın suretinde haşrolacağını anlatıyor. Bu, tasavvuftaki *devir* telekkisinin türlü şekillerinden birine güzel bir örnektir. Tekke şairleri bunu, başka başka ifade etmişlerdir. Fakat esas fikir, ufak tefek ayrılıklarla, hepsinde birdir.

Bütün bu anlatdığımız esaslari toplu gösteren şu *Beşli* manzumede sofîlik temellerini yazılmış, anlatılmış görüyoruz:

Beşli - Muhammes

Gir gönül mülkünü seyreyle ulu dergâhı gör
Zerre i naçizden hurşide varan rahı gör
Şeş cihata pertevin salmişdürür ol mâhı gör
Her neye kim baktın ise anda sen Allahı gör
Kanceru kim azm kılsan Sümme veçhullahı gör!

*

Nakşi tendir can, cemalindan nikabı ref' kıl
Çeşmi dilden gafleti terkeyle hâbı ref' kıl
Mihri âlem-tabı veçhinden sahabı ref' kıl
Bu ikilik perdesinden geç hicabı ref' kıl
Gel de birlik revzeninden bak bu sırrullahı gör!

Sureti Hakkı tavaf etmek dilersen ruberu
Zahiri ko âlemi maniye gel gir içeru
Surete bakıp geru kalma kadem bas ileru
Hacca ekber kılmak istersen gel ey zahit beru
Âşıkın kalbi içinde sen bu beytullahı gör!

*

"Vacibün bizzat,, dolmuş kâinatın aynına
Bir nazar kıl evvelâ vasfında zatın aynına

Bu mezahirde zuhur eden sıfatın aynına
Can gözile bakdın ise kâinatın aynına
Andan özge nesne var mı hasbeten lillahı gör!

*

Gam değil etfâl senginden özün divâne kıl
Aşk camından dili lâya'kılı mestane kıl
Vahdetin şem'ine can at kendüzün pervane kıl
Geç enaniyet sözünden gönlünü vırâne kıl
Nicesi tezcik bulursun "küntü kenzvllah"ı gör!

*

Ehli tahkıka eriş hakkı muhakak görmeğe
Saykal et mir'âtı canı sırrı muğlak görmeğe
Haleti Mansura bak darı Enelhak görmeğe
Münkiri ruyet değilsen sureti Hak görmeğe
Bakduğunca her nazarda aynı zatullahı gör!

*

İy usuli remzi„ma evha"yi bilmez her leim
Kim kelamullah sırrın anlamaz divi recim
Hoş buyurmuştur sipehsalâri rahı müstakim
İlmi hikmetten bilürsen gel beru gel ey hakim
Sen Nesimi mantığından dinle Fazullahı gör!

*

Bu manzumeyi bu günkü dile çevirelim:

[Gir gönül yurduna, oradaki ulu konağı gör! — En küçük taneden güneşe kadar uzanan yolu gör. — Nereye bakacak olursan orada Allahı gör. — O güzel ayı gör ki altı yandan ışıklarını salmıştır. — Hangi yana yürümeğe koyulsan o yanda Tanrının yüzünü gör.

Can, tenin suretidir; yüzünden perdeyi at!— Dünyayı aydınlatan yüzünün Ayından bulutları sil, götür! — Gönül gözünden dalgınlığı gider, uykuyu bırak! — Bu ikilik perdesini yırt; arada örtü kalmasın! — Gel de bu birlik penceresinden Tanrının gizliliklerini gör!

*

Tanrının suretini yüz yüze görmek dilersen — Sûrete bakıp ta geri kalma; ayağını daha ileriye at — Dışı bırak, iç yurduna gel, içeri gir! — En büyük haccı yapmak istersen beri gel ey zahit!... — Sevenin gönlü içindeki bu Tanrı evini gör!

*

Kendi varlığı kendine yeten Tanrı, âlemin gözüne dolmuştur. — Yalnız o kadar değil, bu görünüşte meydana çıkan sıfatların da gözüne dolmuştur. — Önce, onun sıfatlarında kendisinin gözüne bir göz at! — Ondan başka bir varlık var mı, her şey Tanrı değil mi? bunu eyi görebilesin!..

*

Çocuklar seni taşlıyorlarsa aldırma, kendini çılgın göster. — Birliğin alevine can at, pervane ol. — Sevgi şarabile aklı başından gitmiş olan gönlü sarhoş et — Benlik sözünden geç; yüreğini harabe kıl. — Böyle yapınca her şeyi, "Ben Tanrının hazinesi idim„ sözünün içinde bulur ve öyle görürsün.

*

Doğruluğu arayıp bulanlara git ki hakka eresin. — "Ben Tanrıyım„ dârını görmek için Mansurun geçirdiği hallere bak. — Karışık sırları anlamak için sevgi şarabile gönül gözgüsünü arıt. — Eğer Tanrının yüzünü gör-

mekte inanmayanlardan değilsen — Her bakışta Tanrının özünü gör!..

*

Her kötü kişi her şeyin Allahın vahyile bilinebileceğini bilmez. — Taşa tutulmuş olan dev, Tanrı sözünden anlamaz. — Doğru yolun başbuğu güzel söylemiştir. Hikmet bilgisinden bilirsen ey bilgin! — Sen Nesîminin dilinden Fazlullahı dinle de gör!...

*

Bu beşli manzume, Tanrının her şey olduğunu, bütün varlıkların hulâsasını, özünü onda gören bir gözle görüp bize anlatıyor. Bu örnekler ve örnekler hakkında verdiğimiz izahlarla tekke edebiyatının ne olduğunu görmüş oluyoruz. Bundan sonra onun, bugün bizim için ne kıymeti olduğunu gösterelim.

Tekke Edebiyatının Kıymeti

42 § Kültür ve din tarihi yönünden kıymeti.— Tekke edebiyatının ne söylediğini, ne olduğunu her bilgin Türk duymuş, tanımış, anlamış olmalıdır. Cemiyet içinde yaşayan, bir zamanlar kuvvetle yaşamış, iz yapmış olan müesseseler ve kıymetleri tanımadan, yeni kıymetlerin bunlar yerine nasıl geldiğini, nasıl doğup büyüdüğünü anlayamayız. Tarihimizin türlü devirlerinde, hattâ siyasî görünüşlerle meydana çıkan birçok tarikat ve mezhep savaşları, Türk düşünüş tarihi kadar Türk iradesinin de muhtelif doğuşlarını bize gösterir. Bugün bile Anadolu içinde izlerini bulduğumuz alevîlik, tahtacılık gibi itikat sistemlerinin köklerini, dal ve budaklarını yakından tanımalıdır.

Bu cihetten ilmî tetkikler yapılmak suretile en eski zamanlardan bugüne kadar geçirdiğimiz din ve umumi-

yetle kültür tekâmülünü öğreneceğiz. Bir zamanlar, yolcuları arasında derisini yüzdürmeğe razı olacak kadar fikir ve kanaatlarına bağlı, idealist insanlar yetiştiren bu müessesenin, sonraları Türk cemiyeti içinde miskinlik, tenbellik, iradesizlik ve aciz telkin eden, yahut cemiyetin bütün kayıtlarından sıyrılıp kuvvetli bir özcülük ve zevkcilik yapan bir müessese haline nasıl geldiğini, son inkılâp devremizde hayatına nasıl nihayet verildiğini, daha doğrusu zaten hayatını bitirmiş olan tekkenin ölüsünü nasıl ve niçin gömdüğümüzü bu araştırmalar yapılmadan ilmî bir şekilde izah edebilmek çok güçtür. İlim, yarını sezmek için önce dünkü hadiseleri tesbit etmek mecburiyetindedir. Bu itibarla tekke edebiyatı mahsulleri, bizim için çok kıymetli birer araştırma vesikasıdır.

43§ Fikir yönünden kıymeti .— Yukarıda anlattığımız gibi, tekke edebiyatının temel felsefesi panteismdir. Bu düşünüş, tabiî surette *Nefisçiliğe: Subjectivisme*'e gider. Bütün varlık "Ben„ dedir. "Ben„ de "Allah„ dır. Bu esas ve bu esastan ayrılan fikirler bütün tekke edebiyatının müşterek mevzuudur. Meselâ „Hasan dede" nin şu Nefesini okuduktan sonra bu ayaktaki bütün şiirleri okumuş sayılabiliriz:

Nefes

Eşref oğlu al haberi
Bahçe biziz gül bizdedir.
Biz de Mevlânın kuluyuz
Yetmiş iki dil bizdedir.

Erlik midir eri yormak,
Irak yoldan haber sormak,
Cennetteki şol dört ırmak
Coşkun akan sel bizdedir.

Adam vardır cismi semiz
Abdest alır olmaz temiz
Halkı dahleylemek nemiz
Bilcümle vebal bizdedir.

Arı vardır uçup gezer,
Teni tenden seçüp gezer
Canan bizden kaçup gezer
Arı biziz bal bizdedir.

Kimi sofu, kimi hacı
Cümlemiz Hakka duacı
Rasuli Ekremin tacı
Aba, hırka, şal bizdedir.

Biz erenler gerçeğiyiz
Has bahçenin çiçeğiyiz
Hacı Bektaş köçeğiyiz
Edep erkân yol bizdedir.

Kuldur Hasan dedem kuldur
Manayı söyleyen dildir
Elif Hakka doğru yoldur
Cim ararsan dal bizdedir.

Bu mevzu, hemen her tekke şairinde vardır. Divan edebiyatına da geçen bu panteist fikirler, âlemşumul bir mahiyet alabilecek şekilde yeni mana, yeni biçimlerle

ortaya konulamamıştır. Sakız gibi ağızdan ağıza geçip asırlarca çiğnenmiş olan bu felsefeyi, bugünün bilgilerile yoğrulmuş dimağların - o basitlikle - kabul etmesine elbette imkân olamazdı. O fikirleri, felsefî bir görüş olarak daha olgun ve ilerlek eserlerde bulmaktayız. Meselâ "devir ve tenasüh„ itikadını filân Babanın bir devriyesinden değil, Darwindenberi üzerinde işlenen tekâmül nazariyesinden öğreniyoruz. Bu itibarla tekke edebiyatına mevzu olan düşünüşler ve mahsuller bir fikir olarak değil, belki fikir tarihimizin bir safhası olarak kıymetlidir.

44 § Edebiyat ve dil yönünden kıymeti. — Mevlâna, Yunus, Nesimi gibi insanî ve millî bir şiir dehası olanlardan başka hepsi birbirine benzeyen bu zümre şairleri, büyük bir edebî kıymeti haiz görülemezler. Bilhassa Bektaşı şiirleri çok birbirine benzer. Ya bütün varlıkları kendine irca eden fikirlerin tefsiri; yahut Ali ve çocuklarına muhabbeti; Hacı Bektaşı Veliye, diğer tarikat ulularına saygı ve sevgiyi; yahut ta Alinin muarızlarına düşmanlığı söyliyen manzumelerden ibarettir.

Muayyen tasavvuf kılişeleri içinden çıkamıyan, hattâ bu ana fikirleri olduğu gibi hazınedip etmedikleri bile şüpheli olan bu yarı ümmi şairler, diğer halk şairlerimiz gibi sadece öz duygularını söylemekle kalsalardı basit, sade; fakat dikkate değer kıymetli eserler verebilirdi.

Ali, zülfikarın almış eline
Kılıç sallar yezitlerin kastına.
Tümen tümen genç Alinin üstüne
Erler gelir şahım Aptal Musaya.

Ali binmiş düldülüne gidiyor,
Onsekiz bin âlem mevcut görüyor

Şahım Ali daim durmaz yürüyor
Tavafın kabuldür Aptal dediler.

*

Muhammet Alinin yüzün görmeğe
Erenler divanına durmağa
On iki imamın yolun sürmeğe
On iki erkândan rehper isterler.

Kaygusuz Sultan, Uryan Aptal, Teslim Aptal gibi Bektaşi ulularının muhtelif nefeslerinden aldığımız bu kıt'alarda nasıl bir edibî kıymet görülebilirse bunun benzerleri için de aynı kıymeti vermekte tereddüt etmeyiz.

Halk tekke edebiyatımızın Türk dili itibarile kıymeti edebî değerinden daha çoktur. Bilhassa Bektaşi an'anesinde tarikat erkânının ve vazifelerin isimleri hep Türkçedir. Bu cihetteki türkçülük, şiirlere de geçmiştir. Nefeslerde ayetler, bazı tasavvuf ıstılahları bol bol kullanılmakla beraber muhatap, daima halk olduğu için sade, teklifsiz, hattâ ümmî bir lisan ihtiyar edilmiştir. Halkıyat derlemeleri yapılınca bu yazıların içinden pek çok öz Türkce kelimeler çıkarılabilecektir. Bunlarda millî vezin ve millî şekillerin kabul edilmiş olması dil itibarile divan şairlerinden daha ziyade türkçeci olduklarını göstermektedir.

Türkce Dinî Metinler

45 § En eski dinî metinler. — Türklerin türlü çağlarda türlü dinleri kabul etmiş olduklarını (§ 25,26) anlatmıştık. Atalarımız bu dinlere girdikleri zaman din kitaplarını öz dillerine çevirmişler, onları kendi kültürleriyle

yoğurmuşlardır. Bu Türkçe din kitaplarından birer küçük örnek veriyoruz.

Tevrattan

Musâ dinine girmiş Karaim Türkleri tarafından türkçeye çevrilen ve elde mevcut en eski nushası XIII. asrın başlangıcına ait olan Tevrat tercümesi öz türkçe bir eserdir. [1]

Tanğrının uluğ da ayruk adı bilen

İlk başta yarattı Tanğrı ol kökni de ol yerni de. Ol yarattı koğuşu da boşu da, karanguluk yüzleri üstüne tengüzün de yeli Tanğrının eser idi yüzleri üstüne suların.

De ayıttı Tanğrı bolsun yarık da boldu, yarık da gördu Tanğrı ol yarıknı kim yahşıdır ol.

De ayırdı Tanğrı arasını ol yarıknın da arasını, ol karanguluğun da.

Atadı Tanğrı yarıkga gün de karangulıkga atadı gece.

De boldu ikir de boldu erte gün bir. [2]

---

[1] Türk yılî S: 601

[2] Uluğ - Azim, büyük
Da, de - Ve, atıf edatı
Ayruk - Mukaddes
Bilen - İle
Koğuş - Boş
Ayıtmak, eyitmek - Söylemek
Yarık - Nur, aydınlık
Bolmak Olmak
Yahşi Güzel
Atamak İsim vermek, ad koymak.
İkir - Gece

Bismillh il Azim il - Kuddus

Allah iptida semavatı ve zemini halkeyledi.

Ve zemin tehi ve hâlî ve derya üzerinde zulmet olup sular üzerinde dahi nurullah hareket ederdi.

Ve Allah nur olsun dedi ve nur oldu.

Ve Allah nura gündüz ve zulmete gece tesmiye eyledi.

Ve akşam ve sabah oldukta birinci gün oldu.

İncilden

İncil tercemelerinin en eskisi Kodeks Komanikustur. 1303 senesi temmuz ayında yazılmış olan nushası "Venedik,, te Sent Marko kilisesi kütüphanesindedir. Kun Géza tarafından 1830 da Budapeştede neşredilmiş, sonra W. Radloff tarafından izah ve şerh olunmuştur. Verdiğimiz örnek, bu eserin 91 inci sahifesinden alınmıştır :

Türkçe Metin

Atamız, kim köktesin, algışlı bolsun senin adın!.. Hanlıkın kelsin! Bolsun senin tilemegin neçik kim kökte olay yerde!

Kündegi etmekimizni bizge, bügün bergil; dagi yazıklarımızni leizge boşatgıl, necik kim biz boşaltırız, bizge yaman etkenlerge! Dagı yeknin

sınamakına kurmagıl; baza barça yamandan kutkargıl. Amin!... [1]

Tercemesi

Ey semavatta olan pederimiz, ismin mukaddes olsun!

Melekûtun gelsin! İradetin gökyüzünde olduğu gibi yeryüzünde dahi icra edilsin!

Yevmî ekmeğimizi bize bugün versene; bize suçlu olanlara bağışladığımız gibi bizim suçlarımızı da bize bağışla!

Ve bizi igvâya getirme. Lâkin bizi şerirden kurtar. Amin!...

(İncil - Meta: 6 ıncı bap, ayet 9 — 13)

Kur'andan

Bilginlerin dediklerine göre, şimdiye kadar bulunmuş olan kur'an tercüme ve tefsirlerinin en eskisi, Zeki Velidî Bey tarafından Türkistanda bulunan, şimdi Leningratta "Asya müzesi yazmaları„ arasında yazılı olan kitaptır.

[1] Hanlık — Melekût
Olay — Öyle
Baz — Dahi, dagi
Tilemek — İrade
Yek — Şeytan. Bugünkü Şamani Türkler de şeytana "Yek„ diyorlar. İslâm olan Kazak - Kırgız ve Başkurtlarda "yek görmek„ nefret etmek demektir. "Men onu yek görmen„ diyorler. "Ben ondan nefret ediyorum„ demektir.

Dil itibarile çok eski çağlara ait görünüyor. Ortaasya Türkleri arasında İslâmlığın ilk yayılmaya başladığı zamanda yazılmıştır. "Su„ kelimesi yerine "Divan el - Lügat el - Türk„ teki "suf„ kelimesi kullanılmıştır. Orhon yazılarındaki "sub„ şeklinde okunan ve "b„ ile „f" arasında telâffuz edilen bir harfle nihayetlenen kelimenin aynıdır. "İyi„ yerine "ezgü„, „fena„ yerine „yaguz", "şeytan„ yerine "yek„, "put„ yerine "burkhan„ gibi eski kelimeler kullanılmıştır.

— 1 —

Türkçe metin

Ulema andag aymışlar kim kayu
yerde ot tutaşsa andag kim
Semerkand ya Buharada
tutuşur erse Maveraünnehirde
neme tutuşur erse otnu
öçürü bilmeseler, âcız bolsalar.
Otnu ozıtmak öçürmek üçün
Eshabı kehf atlarını mansurî
kâğat üze bitip ol otga kamışsse
ot öçkey Tanğrı taalâ kudreti
birle tib aymışlar.

Tercemesi

Ulema öyle demişler ki herhangi bir yerde yangın olsa, Semerkantte veya Buharada tutuşsa, ateşi söndüremeseler, âciz kalsalar, ateşi söndür-

mek, yangını bitirmek için Eshabı kehfin isimlerini mansurî kâğıt üzerine yazip o yangına atsalar ateş söner, Tanrı tealânın kudreti ile diyip söylemişler.

— 2 —

Kur'anın en eski Türkçe metinlerinden biri olduğu tahmin edilen bu tefsir tercümesi de yazılışına göre XIII. asra ait görünmektedir. Ercinzan millî kütüphanesinde 72 606 numarada kayıtlıdır. Üzerinde tarih yoktur. Musaya ait şu parçayı örnek olarak alıyoruz:

Türkçe Metin

Fir'avun eyitti, sana dahi - ol tayaya - başına delülük yapışmış dedi. Avrat eyitti: Benim deliliğüm yoktur; benim Tanğrım ve senün Tanğrın ve yer gök Tanğrisı birdir dedi; ve hiç artıku ve eksükü yoktur dedi. Bile diyicek Fir'avun itiurdu, atasına anasına vermedi. Eyitti kim görürsünüz şol tayaya olan delülük buna dahi olmuş dedi. Asiye eyitti, neuzü - billah kim bende delülük ola; velâkin ben tanukluk verürün kim benim ve sizin ve yer ve gök Tanğrısı birdir, kim onun Tanğrılıkta hiç ortağı yoktur. Bile diyicek Fir'avun eyitti: Çıkarın bunu dedi. Pes Asiyeyi çıkardılar, kazıklara elin ayağın yere mıhladılar; azap kıldılar, Tanğrı tealâ uçmakta ana bir kapı açurdu kim Fir'avun eyledüğü ona yünül gele [1].

[1] Taya - Dâye, dadı
İtiurdu - Kakıverdi, sarsdı.
Görürsüz - Görürsünüz
Yünül (Yünğül) Hafif

Bir Şaman duası

Şamanlar din merasimi esnasında dualar okurlardı. Bunlar yer ve gök ilâhlarına hitap ederlerdi. Eski devirlere ait metinleri, karışıksız olarak bulamıyoruz. Bu ayinlerin yaşayanlarını, yabancı dinlerle en az karışmış şeklinde Altay Türkleri arasında bulabiliyoruz. Aşağıya yazdığımız Şaman duası bunlardan biridir. Yer ilâhlarından birini temsil eden (Altay) adına okunmuştur. Bu, yurt için, vatan için Türklerin dinî bir duygu ile söyledikleri yüksek bir idealin dile getirilmiş şekli sayılabilir:

Alkıj

Kün ebirbes küler tû,
Ay ebirbes altın - tû,

Aba - yıjım pürkünü,
Iyıkçıldu yan tuğum.
Yandarıs, adalarıs murgüp kalgan,

Bir alkıjın pererbe?

Üzülbeske ülü yayap perip - yat.

Karılanıp tudatdan.
Kabay kudun yayattan.
Aydar malga piyan per!

Agar yurtumâ keçigin perzin.

Iyıkçıldu yan tû Kara - Kaya [1]

---

[1] Alkij (ş) — İlâhi. hayır dua; bed duaya Kargış derler.
Ebirmek — Çevirmek, ihata etmek. Garp Türkçesinde çevirmekle beraber kullanılan "evirmek„ kelimesidir.
Küler — Pulat gibi sert maden.
Tû (Tuu) — Tağ dağ
Abayış — Abakan ve Altay Türkleri kastedilmiştir. Yış, aslında

Dua

Ey pulat dağ!. Güneş senin her yanını çeviremez.
Ay; ey altın dağ!.. senin her yanını kuşatamaz.

Abakan uruğunun (kavminin) örtüsü (hâmisi)
Kutlu kurban isteyen yüce Dağım!..
Büyüklerimiz, atalarımız yere baş koyup sana tapmışlardır.

Bir küçük alkışını (keremini) vermez misin ?

Bitmeyen, tükenmeyen kısmetimizi yaratıver.

Ülüşümüz, elle tutulsun;
Ey kutlu beşiği yaratan!..
Sürü davarlarına bolluk ver.

Arıg yurduma geçim ver.

Ey kutlu ulu Dağ, yüce Kara - Kaya!..

---

orman demektir.

Pürkünmek — Örtünmek; pürkü - örtü.

Iyıkçıldu — Iyık, Idık mübarek ve mukaddes demektir. Burada mukaddes kurban istiyen manasınadır.

Yan — Büyük, azametli, muhteşem.

Yandarıs — Büyüklerimiz.

Adalarız — Atalarımız.

Mürgümek — Secde etmek

Permek — Vermek

Üzülmek — Kesilmek. İp üzülmesindeki manada.

Ülü — Ülüş: üleşmekten, hisse, pay.

Yayamak — Yaratmak.

Karılamak — Avuçlamak, ellemek. Karış kelimesi bundan gelir.

Kabay — Beşik.

Kud — Kut, baht, tâli, saadet

Aydamak — Haydamak, hayvanları sürmek.

Piyan — Bayan, bereket, rahmet.

Agar — Temiz, ak, ağarmaktan.

Kecik — Geçim, refah.

Mezar Kitabeleri

Eski Türkçe metinleri gösteren mezar taşlarından da bir iki örnek verelim. Bunlardan birincisi „G. J.Ramsted" in 1913 de neşrettiği Uygur kitabelerinden Yaglakar Kan atanındır. Orhun yazisile yazılmıştır.

— 1 —

Uygur yirinte Yaglakar Kan ata kel "tim„. Kırkız oglu men, Buyla kutlug Yargan men, kutlug Baga Tarkan üge buyrukı men, küm surugım kün togusukka batısıkka tekdi. Bay bar ertim. Agılım on, yılkım sansız erti. İnim yiti, urım üç, kızım üç erti. Ebledim oglımın, kızımın kalınsız. birtim. Marıma yüz er turug birtim. Yigenimin atımın körtim. Amtı öltim. Oglanım, erde marımınça bol, kanka tap, katıglan.

Bugünkü Türkçe ile

Uygur memleketinde ben Yaglakar Han ata geldim. Ben Kırgız oğluyum, Buyla kutlu yargaıım. Kutlu Baga Tarhanın ben baş zabitiyim. Şöhretim gün doğusundan batısına kadar ulaştı. Zengin idim. On ağılım, sayısız at sürülerim vardı. Küçük kardeşlerim yedi, oğullarım üç, kızlarım

üç idi. Oğullarımı evlendirdim. Kızlarımı da çeyizsiz verdim. Hocama yüz er ve konak verdim. Yiğenimin şöhretini gördüm. Bundan sonra öldüm. Oğullarım! erkeklikte hocam gibi olun; hakana tapın, onun için çalışın.

— 2 —

Bu da eski Çağatay hanlnrının merkezi olan Almalıkta bulunan bir Türk hıristiyanının mezar taşıdır. Süryanice harflerle yazılmıştır. Kullanılan tarih, Silfikidî denilen Büyük İskender tarihidir.1679, milât tarihile 1367 eder[1].

ALEKSANDROS KAN SAKISI
MİN ALTI YÜZ YETMİŞ
TOKUZ YILTA PİÇİN YILI
KUTLUG TERİM KOSTANS
KEÇTİ PU YER TÜNÇUDİN
ATI YAT POLSUN. AMİN

Bugünkü Türkçe ile

Han İskenderin sayısı ile 1679 yılında, Piçin yılı (maymun yılı) Kutlug terim Kostans geçti bu yer yüzünden adıyadolunsun, amin.

— 3 —

Müslüman Türklerinin kitabelerinden olmak üzere

[1] Zap, Vost. Ot. XVI.Rus arkeoloji cemiyeti Şark şubesi bülüteni; S: 128

de Volga Bulgar Türklerine ait, XV. asırdan kalma bir mezar taşının üstyazısını örnek veriyoruz [1].

TARİH SEKİZ YÜZ TOKSAN YETİ ŞABAN AYININ ON BEŞİNCİ İRDİ KİM TÜKELİ MOLLA SEYYİT AHMET YİRMİ ÜÇ YAŞINDA ŞOL DÂ Rİ DÜNYA DİN DÂRI BAKAGA RIHLET EYLEDİ. HAK TEALÂ RAHMET EYLESİN.

Türkçe din metinleri olarak verdiğimiz bu örnekler; dil yönünden çok değerli olduğu gibi İslâm dininin Türk bünyesine tesiri arttıkça Türkçeye yavaş yavaş yabancı unsurların girdiğini de açık göstermektedir. Bunlar doğrudan doğruya Tekke edebiyatıle alâkalı olmamakla beraber türlü dinlere girmiş olan atalarımızın bu dinlerin kitaplarını dil ve edebiyatça nasıl yoğurduklarını bize anlatmak itibarile mühimdirler.

---

[1] Telfik ul - Ahbar ve Telkih ul - Asar. M. M. El Remzi. Cl: 1. S. 278

KİTAPLAR

Tarih — *T. T. T. C. Cilt: I. II.*
Le Dogme et la Loi de l' Islame — *Goldziher*
Hiristiyan Türkler — *Cami*
Ortaasyada Mogol fütuhatına kadar hıristiyanlık: *Bartolt*
Kelâm savaşları — *Müderris Şerefettin*
Oğuzların hıristiyanlığı — Zeki Velidî
Ortaasyada islâmiyetin intişar ettiği zamana ait bir âbide — *Bartolt; Türkiyat mecmuası: 2*
İlk mutasavvıflar — *Köprülüzade Mehmet Fuat*
Hacı Bektaş tekkesi — *Hâmit Zübeyir* — *Türkiyat mecmuası: 2*
Selçukîler devrinde mezahip: *Şerefettin; Türkimat mc. 1*
Bektaşı şairleri — *Sadettin Nüzhet*
Melâmilik ve melâmiler — *Abdülbakı*
Kayğusuz
Anadoluda islâmiyet — *Köprülüzade Mehmet Fuat*
Mufassal Türk Tarihi — *Şemsettin*
Türk medeniyeti Tarihi — *Ziya Gök Alp*
İslâm Ansiklopedisi — *Muhtelif maddeler*
Tasavvuf tarihi — *Mehmet Ali Ayni*
Hacı Bayram — " " "
Mevlâna — *Sadettin Nüzhet*

Divan Edebiyatı

Üçüncü kısım

Divan Edebiyatı

Edebî lehçeler

46 § Türk dili — Bütünlüğü ile Türk Edebiyatını ve bu arada Divan Edebiyatının doğuşunu ve gelişmesini iyi kavrayabilmek için her şeyden önce Türk dilinin bölümlerini, sonra da tarihin bildiği çağlarda beliren edebî lehçeleri tanımamız gerektir.

Yer yuvarlağı üzerinde çok geniş bir toprağa yayılmış olan ve tarihin en eski zamanlarından bugüne kadar sürüp gelen öz dilimizin, türlü çağlar ve yerlerde şekilce, manaca birçok değişmelere uğraması pek tabiîdir ve öyle de olmuştur.

Bu değişmeleri görürken şunu da unutmamalıdır ki Türk dilinin özü, gerek sözler, gerek onların bağlandığı gramer esasları, gerekse söyleniş kalıpları bakımından hiçbir suretle köklü bir bozulma göstermemiştir.

Onun için Türk dili her zaman bir bütün olarak kalabilmiştir. Her Türk, hangi lehçeyi konuşursa konuş-

sun, az bir emekle başka lehçeleri de anlayabilir. Büyük Türk âleminde her hangi bir türk için dil yüzünden bir anlaşamamak meselesi yoktur. Bugünkü medenî diller içinde bundan on iki, on üç asır evvele ait yazıları, okurları tarafından görülüp kolayca anlaşılabilecek hangisi vardır? Halbuki bizde Orhon âbidelerini, Kutadgu - biliği her Türk okuru az bir çalışma ile okuyup anlayabilir.

47 § **Türk Dilinin bölümleri —.** Türk dilinin bölümlerini meydana koymak için Türkologlar çalışmışlar, türlü bakımlardan bunları sıralamışlardır. Bu arada Hamnıer, Vambéry,Radloff, Berezin, Korş'un adlarını sayabiliriz.

Türk lehçeleri lûgatı ve başka yazılarile Türk diline değerli yardımlarda bulunmuş olan Radloff un [1] dört bölümlü sıralamasını görelim:

I Şark lehçeleri:

1 — Asıl Altay lehçeleri (Altay, Teleut lehçeleri)
2 — Baraba lehçesi
3 — Şimal Altayı lehçesi: (Lebed, Şor lehçeleri)
4 — Abakan lehçeleri:
a) Asıl Abakan lehçeleri (Sagay, Koybal, Kaç)
b) Yüs veya Kızıl lehçesi
5 — Küerik (Çolum) lehçesi.
6 — Soyon lehçesi
7 — Karagas lehçesi
8 — Uygur lehçesi

II : Garp lehçeleri :

1 — Kırgız lehçesi: (Kara Kırgız, Kazak Kırgız, Kara Kalpak)

[1] Phonetik der Nördlichen Türksprachen. Leipzig 1882 S: 280-291

2 — İrtiş lehçesi: (Kürdek, Turalı, Tümen - Tobol)
3 — Başkırt lehçesi: (Buzkır Başkırtlarının, dağlı Başkırtlarının lehçeleri)
4 — Volga yahut şarkî Rusya lehçesi (Mişer, Kama, Simbir, Kazan, Belebey, Kasım)

III : Orta Asya lehçeleri:

1 — Tarancı lehçesi
2 — Hami
3 — Aksu
4 — Kaşgar
5 — Yarkent „
6 — Çağatay lehçesi (Şimalî Sart, Hokant, Zerefşan havzası Özbek lehçesi, Buhara, Hıyva.)

IV : Cenup lehçeleri:

1 — Türkmen lehçesi
2 — Azarbaycan lehçesi
3 — Kafkas lehçesi
4 — Anadolu „
5 — Kırım „
6 — Osmanlı

Daha yeni olarak, Rus türkologlarından Samoyloviç de Türk dillerini Korşun ve Radloffun bölüşlerini göz önünde tutmak üzre, (Phonétique: sesbilik) bakımından sıralamıştır. Onu da görelim:

I — "K„ li küme:

Bu kümede bizim *dokuz, kız* diye söylediğimiz kelimelere *tokhar, kır* diyen, yani Z yerine R kullanan Tükler vardır. Eski Türk dillerinden *Bulgarca* ve onun bir

kısım diyalaktleri ile bugün yaşayan dillerden *Çuvaşça* bu kümede sayılır.

II — " Z „ li küme :

Bu kümedeki diller, evelce Mogolistan, Cenup Siberyası ve Altay bozkırlarına yayılmıştı. Bugün ise Ohotsk denizinden Akdenize kadar - Çuvaşça sayılmamak üzere- genişlemiş bulunuyor.

" Z „ gurupunu da ikiye ayrılmış görüyoruz: biri bizim *ayak* dediğimiz kelimeyi *azak* [1], *adak* şeklinde söyleyenler, öbürü bizim gibi *ayak* diyenler. Bunlardan birincisine „ D " li küme, ikincisine " Y „ li küme denilir. Birincide Kırgızca ile eski dillerden Uygurcayı sayabiliriz. Bugün ise şark Siberyasında, Mogolistanda, Çinde bu kümeden olan Türk dilleri - mahdut olmakla beraber - yaşamaktadır.

" Y „ li küme, Türk âleminde daha çok yaygın bir haldedir. Asyanın ve Avrupanın geniş sahaları üzerinde konuşuluyor. Garp Siberyasından, Altaydan Akdeniz kıyılarına kadar bu kümedeki Türk dillerini bulmaktayız.

" Y „ li kümede bulunan diller arasında *kalmak* masdarından gelen *kalan* kelimesini bu şekilde veya *kalghan : kalgan* gibi söyleyenler vardır. XI. asırda bile Oğuzlar, *kalgan* demezler, *kalan* derlerdi. Oğuzlardan gelen Türk boyları bugün de böyle söylerler. Türkmenler, Azarbaycanlılar, İrandaki türkler, Balkan ve Anadolu türkleri, Basarabyadaki Gagavuzlar, cenup Kırımı tatarları, yani Türk âleminin cenup-garp kısmı hep bu kümedendir.

Ne de olsa, gördügümüz şu bölümleri, Türk dilleri

[1] Buradaki Z. dil ucıyle söylenen, keskin Z ile S arasında peltekçe bir ses veren harftir.

için söylenilmiş son sözler sanmamalıyız. Yeterki bunlar bize dilimizin bolümleri hakkında toplu bir görüş vermiş olsunlar. Bu görüşü elde ettikten sonra Türk dilinin edebî lehçelerine geçebiliriz.

48 § Edebî lehçeler .— A) Türk dil bölümleri arasında edebî lehçe olarak, yazılı eserleri bize intikal eden en eski dil (*Gök Türkçe*) dir. Mogolistanda *Orhon* havzasında, İadrincev tarafından 1889 da bulunan; *Kül-Tegin* ile *Bilge-Kan*, *Tonyukuk* a ait olan âbideler bu lehçede ve Orhon yazısı dediğimiz yazı ile yazılmıştır. [1] *Yeniseyi* havzasında, Messerschmidt tarafından 1721 de bulunmuş âbideler olduğu gibi Çin Türkistanında yakınlarda meydana çıkarılan eserler de hep bu yazı ve lehçe ile yazılmıştır. Bunların VIII. IX. asırlara ait olduğu kabul edilmektedir.

B) Bundan sonra Çin Türkistanında VI. VII. asırlardan X. asra kadar parlak bir medeniyet devri yaşamış ve yaşatmış olan Türklerin edebî lehçesini tanıyoruz. Bu lehçe, *Uygur* yazısı adını verdiğimiz ve Orhon yazılarında olduğu gibi tamamile Türk dehasının mahsulüdür diyemiyeceğimiz harflerle yazılmış eserleri ihtiva etmektedir. [2]

Uygurlar, İslâmdan önceki çağlarda Budism, Maniheism ve Hiristiyanlık dinlerine girmişti. Bu mezhep ve dinlere ait kitapları, en mücerret mefhumlar bile Türkçe kelime-

[1] Bu yazı, önce 1893 de Danimarkalı büyük dil bilgini V. Thomsen tarafından okunmuştur.

[2] Uygur yazısı, XIX. asrın ilk yarımında Klaproth, Jubert gibi bilginler tarafından okunmaya çalışılmıştır. Islâmdan önceki devirlere ait olan Uygurca eserleri okumak ve neşretmek hususunda adını sayacağız türkologlar şunlardır: Radloff,Fon lö Kok: V. le Coq, von Gabain W. Bang, P. Pelliot, Müller.

lerle gösterilmek üzere, ana dillerine dökmüşlerdir. Kendilerine Budistliği getiren Çinli ve Hintlilerin, Hiristiyanlığı getiren Süryelilerin dillerini almayıp öz dillerini kıskanarak saklamaları, Uygurlardaki yüksek dil şuurunu gösterir.

İslâm olduktan sonra, bu lehçenin bir nevi devamı addedebileceğimiz Kaşgar dilinden bize yadigâr kalan en eski eser, *Kutadgu-bilig* dır. Bunda İslâm unsurları görülmekle beraber dilce en büyük kısmını öz Türkçe teşkil etmektedir. *Aybet-ul-Hakayık* adındaki eser de dil itibarile Kutadgu-biliğe benzer.

Uygur lehçesinin bir devamı olduğunu söylediğimiz bu edebî dile *Kaşgarlı Mahmudun* verdiği ada göre *(Hakaniye)* yani *Karahanlılar* Türkçesi diyebiliriz.

C) XII. asırda Garp Türkistanında bir edebî dil yaratma hareketi görülür. Bu asırda Orta Asyadan Irak, Sürye ve Anadoluya büyük Türk akışları olmuştu. Bunların çoğunun yolu garp Türkistanından geçiyordu. Bir kısımı, geçerken buraya yerleşmişlerdi. İşte bu sahalarda yeni göçüp konmalarla dalgalanan, fakat kuvvetlenen Türk kütlesi içinde yeni bir lehçe doğmaya başladı.

Türk âleminin bu parçası Irana yakın, İslâm tesirlerine en çok açık bir vaziyette idi. XII. asırda İslâm âlemine yayılmış olan tasavvuf cereyanı garp Türkistanında bu fikirleri dile getiren eserlerin doğumuna sebep oldu. Bu vadide yetişen şairlerin ilki *Hoca Ahmet Yesevî* dir. Kendinden sonra çok karışmış olan ve (hikmet) adı verilen diyişleri hakkında Arap ve Fars dillerinden şu ve bu unsurları almıştır diyebilmek çok güçtür. Şurası bellidir ki Yesevî tasavvuf fikirleriyle beraber onların İslâm kalıplarını da diline sokmuş; *Kutadgu-bilig* gibi

Türkçenin özlüğünü saklayamamıştır. Yazılarının umumî görünüşü itibariyle Çin Türkistanı lehçesinden pek farklı değildir.

D) Görülüyor ki XII. XIII. asırlarda İslâm medeniyetiyle sıkı temasa başlamış olan Türk âleminde bariz farklarla ayırabileceğimiz türlü edebî lehçeler henüz teşekkül etmiş sayılamazlar. Türk uluslarının bir birine yaklaşmasına, kavmî ananelerin canlanmasına ve yeni yeni lehçelerin teşekkülüne sebep olan Mogol akını, bilhassa XIV. asırda *Harezm* ve *Kıpçak* sahalarında oluşmaya başlayan ve bir asır sonre kuvvetli vasıflarla bir birinden ayrılan edebî lehçelerin teşekkülünde büyük bir âmil olmuştur. Bu lehçelerden biri *Çağatay,* diğeri *Anadolu* lehçesidir.

49 § **Çağatay lehçesi** —. Cengizin ikinci oğlu Çağatay hanın çocukları tarafından idare edilen Cengiz imparatorluğunun merkezî kısımlarına tesadüf eden ülkede doğup gelişen bu lehçe bilhassa Timurun çocukları zamanında altın devrini yaşamıştır. Bu zamanda yetişen *Sekkâki, Lûtfi, Emiri* gibi büyük şairlerden sonra XV. asrın ikinci yarımında yetişen *Mir Ali-Şir Nevai* ile en yüksek derecesine çıkmış bulunur.

Molla Câmiler ve diğer Farsça yazan şairlerle Türk âlemine yayılan İran kültürüne şuurlu bir Türkçülükle karşı koyan *Ali-Şir;* gerek duyuş ve düşünüş, gerekse yaşayış yönünden Türklerin yetiştirdiği en değerli şahsiyetlerden biridir. Türk kültürü ve dili asırlarca, geniş bir sahada Ali-Şir ile manevî birliğini kaybetmekten korunmuş sayılabilir. *Babur Şah* ise XVI. asırda Çağatay lehçesinin en güzel, en türkçe nesir numunesini vermiştir.

Çağatay edebî lehçesinin nazmı nesrine nazaran daha mürekkeptir. Nesir eserlerde yalnız *kılmak* kelimesi olduğu halde şiirlerde *etmek, eylemek* kelimeleri de vardır.

Nesirde yalnız *bolmak* kelimesi kullanıldığı halde nazımda *olmak* kelimesine de tesadüf edilir. Nesirde teşbih edatı olarak sade *yanğlıg* yazıldığı halde manzum eserlerde bundan başka *gibi* nin de kullanıldığı görülür.

Timur çocukları Orta Asya ve şark İranından atılıp Özbekler bu sahalara hâkim olduktan sonra yine edebî dil olarak Çağataycayı buluruz. XVII. asır sonlarında yetişen mistik şair *Sofi Allah Yar* bu çağların en parlak edebî simasıdır.

XIX. asırda Hokant ve Hıyva hanlıklarında Çağatay edebiyatının yeni bir canlanma hareketi yaptığını görüyorsak da bugün için artık bu edebiyat, yerini Özbek edebî diline terketmiş gibidir.

Bu değişmeden bahseden Barthold diyor ki:

"XX. asırda Avrupa tesirile - doğrudan doğruya Rus ve Tatar tesirlerile Özbekler içinde yeni bir Türk edebiyatı teşekkül etmiştir. Buna Yeni Çağatay edebiyatı denildiği de vardır.„ [1]

50 § Anadolu lehçesi — Türk dilinin değerini çok eyi bilen ve ona büyük hizmet etmiş olan *Kaşgarlı Mahmut* 1074 te yazdığı *Kitabü Divani Lûgat-it-Türk* adlı meşhur eserinde Türk dili ve onun bölümlerini anlatırken şöyle diyor:

" En hafif dil Oğuzların; en doğrusu Yağma ve Tohsiler ile İlâ, İrtiş, Yamar, İtil vadilerinden Uygur memleketlerine kadar olan yerlerde oturanların; en fasihi Hakaniy hükümdarlariyle onlara komşu olanların konuştuklarıdır.„ [2]

Tukyu devletini kuran, IX. X. asırda Hazar denizi kıyılarındaki Cürcan kıtasından Seyhun havalisindeki

[1] Encyclopédie de l'Islam. Littérature Çaghatai. Barthold S. 965.
[2] Divan: 1. S: 30

Farap mıntakasına kadar yayılan, XI. asırda İtil boylarından şarkî Avrupaya girip Makedonyaya ve hattâ Yunana kadar ilerileyen, diğer taraftan aralarından Selçuk soyuna mensup büyük başbuğların idaresi altında kudretli bir devlet kuran *Oğuzlar*ın [1] diğer Türk şubelerinden daha incelmiş bir dile sahip olduklarını Kaşgarlı Mahmuttan öğreniyoruz.

Oğuzlar, İslâmdan önceki devirlerde Farslar ve bilhassa Soğutlularla çok münasebette bulunduklarından dillerine yabancı kelimeler almışlar; fakat buna karşı Fars diline ordu ve devlet teşkilâtile içtimaî hayat mefhumlarını söyliyen birçok Türkçe kelimeler de vermişlerdir.

Anadolu Selçukları zamanında edebî faaliyet Orta Asya ve garbî Avrupa Türk şubelerine bağlı görünür. Meselâ bu asırda *Ali* isminde bir şair tarafından yazılmış olan *"Kıssai Yusuf"* un dilinde *XIV.* asrın Altun Ordu diline benzer unsurlar pek çoktur. Netekim Rabguzinin Kısas - ul - Enbiya adlı kitabında da Karahanlılar diline çok yakınlık vardır [2]. Bilhassa Anadoluda *Osmanlı* devletinin kurulup gelişmesinden sonradır ki XIII. asır başlarında esas unsuru *Oğuz lehçesi* olan bir edebî dil görülüyor. "Anadolu" edebî lehçesi dediğimiz bu dile „Osmanlı" lehçesi adı da verilir. Bu edebî lehçe, Selçuklar zamanında Küçük asyada, Osmanlılar zamanında ise Anadoluda ve kültür itibarile oraya bağlı olan Rumelide yaşayan Türklerin yarattığı bir edebî lehçedir.

Bir de, kökü Selçuk oğullarının dilinde olup İrandaki Türkler içinde teşekkül eden *Azerî* edebî lehçesi vardır ki bilhassa XVI. asırda, Safevîler zamanında büyük bir inkişaf göstermiş ve sonra Osmanlı lehçesinin tesiri

[1] Tarih. T. T. T. C: II. S: 75, 215.
[2] Islâm Ansiklopedisi. Les éecritures et les langues littéraires. Samoyloviç, S: 960

altında kalarak belirsiz bir şekilde devam etmiştir. Kadı Burhan, Nesimî, Habibî, Fuzulî gibi büyük şairler bu lehçede yazmışlardır.

Osmanlı lehçesi, Osmanlıların siyaset ve kültür gelişmesi ile bir hizada olarak tekâmülünü yapmştır. Tanzimata kadar süren beş asırlık hayatında Arap ve Fars kültürlerile çok yakın münasebette bulunmuş ve İslâmî ümmet devrinin Türk âleminde en kuvvetli bir dili olmuştur.

Aşık paşa, Şeyhi, Süleyman Çelebi, Sinanpaşa, Baki, Ruhî,Nabi,Nef'i,Nedim, Şeyh Galip gibi büyük şairler yetiştiren bu edebî lehçe, Türkçenin özünü yabancı unsurların yığını altında bırakmıştır. Ümmet devrinin mahsulü olarak kuvvetli olduğu halde millî kültür yönünden çok arık kalmıştır. Aşağı sahifelerde Divan edebiyatını türlü bakımlardan incelediğimiz zaman bu sözlerimizle ne demek istediğimiz daha açık meydana çıkacaktır.

Divan Edebiyatının doğuşu

51 § Divan edebiyatının doğuşu— İslâmlık Türk dünyasına yayıldıktan sonra din dili olan arapça, birer kılışe halindeki kelimelerile Türk diline giriyor; islâm olan ve medeniyetçe Araplardan daha yüksek bulunan Farslarla aramızda kültür ve iktisat münasebetleri başlayordu. Hele ilk müslüman devletleri - Samanoğulları (874-999),Gazneliler (962-1183), Kara hanlılar (932-1212) - kurulduktan sonra bunların başında bulunan hakanlar Arap ve Fars kültürüne alâkasız kalmadılar.

Gaznelilerde saray ve ordu dili Türkçe olmakla beraber devletin resmî dili ve ilim yazıları Arapça idi. Firdevsî, Fars edebiyatının başkitabı olan Şehnameyi Hakan

Mahmut adına yazmıştı. Saraydaki şairlerin çoğu -soyları Türk olduğu halde- Farsça yazdılar. [1]

Şark Karahanlılarında devlet dili olarak Türkçe kullanılıyordu. Eski Uygur alfabesi halkta ve resmî işlerde Arap alfabesinden daha çok kullanılmakta idi. Bu zamanlarda bir çok Türkçe eserler yazılmış olduğu muhakkaktır. [2]

Fakat başka cihetten yer yer medreselerin teessüs etmesi, ehemmiyetli bilgi merkezlerinin kurulması ve buralarda ilim dilinin arapça olmağa başlaması önce okurlarda, sonra da yavaş yavaş halkta, yeni dinin kitaplarına ve diline karşı kutsî bir alâkanın doğmasına sebep oldu.

İlim dili olarak Arapça, edebiyat dili olarak da Farsça, o devrin yüksek sınıfı arasında bir moda haline gelmişti. Fakat halkta, hattâ hakan saraylarında bile, ana diline olan alâka zayıflamış değildi. Onun içindir ki millî kültürle dinî kültürün, türklükle müslümanlığın biribirile ilk karşılaşma ve kaynaşmaları bu çağlara tesadüf eder görünüyor.

Bu iki izi bir arada taşıyan ve o devirden kalan eserlerin ilklerinden biri ve en değerlisi (Kutadgu bilig) dir.

Vezninin aruz olması, müellifinin mesnevi tarzını kabul etmesi, İslâmın *Allah* ı yerine kullandığı Türk *Ogan* ın yanında *Allah* a sıfat olan *Zülcelâl* tabiri ve *kıyamet, halâyık, arş, hakkelyakin, şeriat* gibi dinî ıstılahları kabul etmesi bu eserde ıslâm izlerinin varlığını göstermektedir. Buna mukabil, içindeki öz Türkçe kelimelerle Kutadgu bilig, bir dil haznesidir. Hele Türk yaşayışile düşünüşünü ve Türk turesini gösteren cihetler yönünden bu eser, yüksek bir kültür âbidesidir.

Canlı bir uzviyete ilk tesirler nasıl dıştan ve kabuktan işlemeğe başlarsa millî edebiyatımızda da Arap ve

[1] Tarih T. T. T. C. II. S: 189
[2] Aynı kitap . S : 192

Fars tesirleri ilk önce şekilde kendini göstermiştir. İşte şekilde başlayan bu izleri onda bulduğumuz içindir ki, Kutadgu biliği, islâmlaşmış bir ümmet edebiyatı olan (Divan edebiyatı) nın başlama örneklerinden biri olarak mütalâa ediyoruz.

52 § Kutadgu bilig. — Uygurca metin olarak elimizde bulunan bu kitabı ilk defa Vambéry 1871 de bastırmıştır. Ondan önce Yüber ancak bir kaç parçasını 1823 de "Journal Asiatique„ de neşretmişti. Bu eksik ve kusurlu baskılardan sonra bütününü Rus bilginini Radloff, 1890 da üç çilt olarak neşretmiştir.

Kitabın İkinci bir nushası arap harflerile yazılı ve ve Kahire kütüphanesindedir. Bir üçüncü nusha da Ferganede Zeki Velidi Bey tarafından bulunmuştur.

İstanbuldan alınıp şimdi Viyana umumî kütüphanesinde bulunan birinci nusha, Herat şehrinde h. 843 muharreminde (m. 1439) da istinsah edilmiştir. Timurun oğlu Şahruhun zamanına tesadüf eder. Müellif Yusuf Has Hacip isminde bir Türktür. Balasagunda yazmaya başladığı eserini Kaşgarda h. 462 ve m. 1069 da bitirmiş; hâmisi olan Kara Bugrahana sunmuştur [1]. Demek oluyor ki bu nusha yazılışından 380 sene kadar sonra kopya edilmiştir.

Radlofun fikrine göre bu eser, Arap harflerinin Türkler arasına yeni girmeğe başladığı bir devre aittir ve çok ehemmiyetlidir. Eser ilk defa arap sözlerinin arap söylenişine ehemmiyet verilmeden Türk söyleyişile yazılmış bir örneğidir. "Se, ze, sin, sat, dat, zı„ sesleri "S„ yahut "z„ gibi söylenerek Uygur harflerinden "V„ ile yazılmıştır.

Eserin şekli yukarıda da söylediğimiz gibi, başlangıçtan başka kısımlarında, mesnevidir. Vezni:

[1] Türk - Tatar Lisaniyatına Methal. Doktor Bekir Çobanzade. S: 87. Türk edebiyatı tarihi: K. Fuat. S: 194. Türkiyat Mecmuası: 1. S: 344.

Faûlün Faûlün Faûlün Faûl

şeklindedir. Bazan kıt'a halinde dörtlü parçalar da vardır. Bunlara 173 yerde tesadüf ediyoruz. Bizim bildiğimiz maniler gibidir. Şekil itibarile temamen Türktür ve halk edebiyatımıza mahsus bir şekildir.

Eserin mevzuu, didaktiktir. İsmi de "Saadet verici bilgi„ demek olduğuna göre insanları tek olarak ve cemiyet içinde mes'ut etmek için tutulması geriğen yolları gösterir. Müellif, beşer melekelerini (adalet, devlet, akıl ve kanaat) olmak üzere dörde ayırır. Bunları birer şahısla temsil eder:

Adalet	—	Hakandır	adı (Gündoğdu)
Devlet	—	Vezirdir	(Aytuldu)
Akıl	—	Vezirin oğlu	(Üktülmüş)
Kanaat	—	Vezirin kardeşi	(Udgurmuş)

Eser, hep bunların konuşmaları, münakaşalarile doludur. Bu konuşmalar esnasında şair, felsefî ve içtimaî kanaatler söyler, öğütler verir; cemiyet içindeki türlü işler, sınıflar ve zümreler hakkında malûmat verir. Bu arada o devir Türklerinin cemiyet teşkilâtını gördüğümüz gibi her mevzudaki halk telâkkilerini de buluruz.

Eser, dil bakımından çok değerlidir.Meselâ Vambéry'nin neşrettiği nushadaki 1000 beyitten fazla kısında arap ve fars kelimeleri ancak 112 kadardır. Diğerleri hep öz türkçedir. Bu kelimeler içinde en yüksek ve mücerret mefhumları ifade edenler vardır.

53 § Kutadgu biligden bir örnek. — Edebiyat ve şiir itibarile bazı parçaları, bilhassa tabiat tasvirleri Homervari bir sadeliktedir. Kara Bugrahan için yazılan şu parçada bu görüş ve duyuşları bulacağız:

Babı Tafgaç Uluğ Buğra Han

Tangrı azze ve celle yarlıkasın

1 — Tugardın ese geldi öndin yeli
Ajun itgüge actı uçmak yolu
2 — Yagız yir yıpar toldu kâfur gitip
Bezenmek tiler dünye görkün etip
3 — Erincik kışıg sürdü yazkı esin
Yaruk yaz yine kurdu devlet yasın
4 — Yışık yandı bulgay yine öznüge
Balık kudrukundun kuzu burnuga
5 — Kuğurmuş yığaçlar tonandı yişil
Bizendi bütün al sarıg kök kızıl
6 — Yagız yir yişil turgu yüzge badı
Hatay ırkışı yadtı Tafkaç edı
7 — Tumen tu çiçekler yazıldı güle
Yıpar doldu kâfur ajun yiz bile
8 — Suba yili kupdu karanfil yizin
Ajun barca büdrü yipar püdrügin
9 — Kaz ördek kuğu kıl kılıkığ tudu
Kıkılayu kadnar yukarı kudu.
10 — Ne kutlug bolur öd bodunka güni
Beği ızgü bolsa yürüse küni
11 — Ne kutlug kut ol irge izgü atı
Bu izgü atı berdı mengû kutu
12 — Ne izgü bolur ol ma izgü kişi
Kişilik bile iste el kend işi
13 — Ajunka badı gör tükel kut kuru
Kuzu birle katlıp yürüdü börü (1)

(1) Das Kutadgu bilik. Dr. W. Radloff. C: 1 Petresburg: 1891. S: XIV - XV

Büyük Tapkaç Bugrahan babı

Tanrı azze ve cel kendisine lûtfu kerem eylesin

1 — Tan yerinden sabah yeli ese geldi,
Dünya, iyi olana cennet yolu açtı.

2 — Kâfur gidüp boz renkli toprak miskle doldu (1)
Dünya güzelliğini meydana çıkarıp süslenmek istiyor.

3 — Yaz meltemi kışı hafifce sürdü,
Parlak yaz, yine devlet yayını kurdu.

4 — Balık kuyruğundan kuzu burnuna kadar
Işıklar yine eski halini aldı.

5 — Kurumuş ağaçlar yeşille donandı;
Her şey al, sarı, mavi ve kızılla bezendi.

6 — Kar, toprak yüzünü yeşil ipeklerle kapadı;
Hata memleketinin kervanları, Tapkaç malllarını her tarafa yaydı.

7 — On binlerce çiçekler açılup serildi,
Kokularile dünyaya misk, kâfur doldu.

8 — Sabah yeli karanfil kokusunu aldı,
Bütün dünya misk tanesi gibi oldu.

9 — Kaz, ördek, kugu, ağaçkakan, tutu
Gak gak diyerek yukarı uçup yere iniyorlar.

10 — Beği temiz insan olursa, adaleti yürürse
Millete onun günü, ne kutlu bir çağ olur?

11 — O kişiye, iyi insan olmak sıfatı ne mübarek bir şeydir; bu iyi insanlık adıdır ki ebedî olan saadeti verir.

12 — İyi kişi ne kadar mübarek olur,
Temiz bir yürekle memleket ve şehir işlerini idare etse...

(1) Kâfurun gitmesile beyaz olan karların ortadan kalktığını söylemek isteyor.

13 — Dünyayı saadet kuşağı nasıl sarıyor, bir gör:
Kuzu ile kurt birbirine katılıp yürüdüler. [1]

54 § Başka islâmî eserler. — Kutadgu bilikten başka islâm tesiri görülen eski eserler arasında (Satuk Buğra han tezkeresi) ni zikredebiliriz. Bu bir dinî menkabe kitabıdır. Şark Türkistanı islâmlaştıktan sonra bu vakıanın hâlka yayılmış hikâyelerini anlatır. XI. inci asra ait olduğu tahmin edilen bu kitapta, yeni islâm olmuş Türk hanlarının islâmiyeti yaymak için yaptıkları savaşları buluruz. Aynı savaşların dastanlaşmış halk edebiyatı mahsulü ise Manas hikâyesidir. (§ 11)

---

[1] Yarlıkamak— Yalvarmak (kişiden Tanrıya); lûtuf ve ihsan etmek (Tanrıdan kişiye)
Tugar — Doğar, doğu yeri.
Öndin yeli — İlk rüzgâr, sabah yeli.
Ajun — Dünya, âlem.
İtgü, İzgü — İyi, temiz yürekli.
Yıpar — Misk
Görklü — Güzel
Erincik — Hafif, yavaş
Yaruk — Işık
Yanmak — Avdet etmek, dönmek
Kugurmuş — Kurumuş
Yıgaç — Ağaç
Turgu — İpek kumaş
Badı — Kapadı
Irkış — Kervan
Yiz (iz, is) — Koku
Barca — Bütün
Püdrü — Tane
Öd(Özlek) — Zaman
Köni, küni — Ölçülü iş, adalet, doğruluk
Mengû — Ebedî
Kur — Kuşak
Börü — Kurt.

Bu tezkereden sonra, bugün elimize geçen en eski klâsik islâm edebiyatı mahsulü Hibet-ül - Hakayık, başka bir okuyuşla Aybet-ül - Hakayık'tır. Yüknakli Edip Ahmet tarafından yazılmıştır. XII. asrın birinci yarımında yazıldığı tahmin ediliyor. Uygur harflerile ve Kaşgar dilile yazılmıştır. Arap ve fars kelimeleri bunda Kutadgu biligden daha çoktur. İslâmî mefhumlar daha ziyadedir. Mevzuu temamile ahlâkî, talimîdir. Bilginin iyiliği ve bilgisizliğin fenalığı, hasislik ve cömertlik gibi bahisleri ihtiva eder.

Eserin vezni, Kutadgu biligde olduğu gibi :

Faûlün Faûlün Faûlün Faul

dür. Kitabın esas bahisleri mesnevî şeklinde yazılmışsa da baştaki münacat ve nait ile methiye aynı kafiyede yazılmış birer bütündür, gazel şekline benzer.

Bu eserlerle artık islâm düşünüşünün ve ümmet edebiyatının müşterek şekilleri Türk edebiyatına girmiş bulunuyor. Bu itibarla onları islâmî Türk edebiyatı olan Divan edebiyatının ilk mahsulleri sayabiliriz.

Yalnız şunu unutmamalıdır ki içinde islâmî tesirler görülmekle beraber saydığımız bu eserler, Divan edebiyatının tessüs etmiş ve kendi yolunda mükemmelleşmiş bulunduğu devirdeki eserlerle kıyas edilirse Türk dilinin özlülüğü bakımından çok temiz ve çok türkçedirler. Eğer dilce bu eserlerin sahiplerinde görülen dikkat, Divan edebiyatının sonraki mensuplarında bu kadarcık olsun var olsaydı mana yönünden kaybeden millî edebiyatımız hiç olmazsa şekilce aslîliğini muhafaza edebilirdi.

Divan Edebiyatında Şekiller

55 § İslâmî edebiyatı benimseyiş. — Türkler islâm medeniyetine girdikten sonra bu medeniyetin müşterek kıymetlerini almağa başladılar. Eski kültürlerinin izleri ve yabancı tesirlere karşı koyuşlar yer yer görülmekle beraber yeni girdikleri bu ümmet topluluğunun rengini ve biçimini de alıyorlardı. Canlıların, bulundukları tabiî muhite uymaları nev'inden olarak islâm medeniyetinin içtimaî hayatına uymaya başladılar. Bu tesir kendini dilde ve edebiyatta da gösterecekti.

Türkler, İslâm dininin esaslarını öğrenmek ve anlamakta arapçaya ehemmiyet vermekle beraber coğrafî vaziyet ve devamlı hayat temasları bakımından bilhassa İran kültürünün tesiri altında kaldılar. XI. ve XII. milât asrına tesadüf eden bu çağlardaki İran edebiyatı, Rûdegî, Ebu Abbası Buharî, Şeyh Ebülhasan Şehit Belhî, Kesaî, hattâ Dakıkî ve Firdevsîleri yetiştirmiş bulunuyordu. Firdevsî gibi millî an'aneye bağlı olanlardan başka Fars şairleri bol bol arapça kelimeler ve ıstılahları alıp kullanıyorlar; Fars edebiyatı eski Pehlevî edebiyatının izleri belli olmıyacak kadar islâmlaşıyor, araplaşıyordu. Fars edebiyatının nazım ölçüsü Arabın aruzu; nazım şekilleri - mesnevî ve rubaîden başkaları - Arabın nazım şekilleri olmuştu. Bu asırda Fars edebiyatı *klâsik* denilecek bir *ümmet edebiyatı* halini almış bulunuyordu.

İşte okur Türklerin bu sıralarda örnek aldıkları edebiyat, islâmlaşmış olan bu Fars edebiyatı idi. Yoksa doğrudan doğruya Arap edebiyatını taklit etmiş değillerdi. (Divan edebiyatı) ismini verdiğimiz bu okurlar ve saray kulları edebiyatı mahsullerinde rasladığımız arapça tabirler

ve sözler, doğrudan doğruya Arap edebiyatından tesir aldığımız zannını vermemelidir. Fars edebî eserlerine tez bir göz attığımızda aynı halin onlarda bizden önce var olmuş bulunduğunu görürüz. Fiiller ve bir kısım sıfat ve isimlerden gayrı sözleri tamam arapça olan fars şiir ve nesirleri az mıdır? Onun içindir ki islâmlaşmış İran edebiyatında dil ve düşünüş bakımından millîliğini kaybetmiş neler varsa, onların hepsini söyleyiş tarzile, nazım ölçüsü ve şekillerile, hattâ zevk ve duyuşlarile farsçayı taklit eden Divan edebiyatımızda da buluruz.

56 § **Nazımda ölçü.**—Biliyoruz ki nazımda Arabın ölcüsü *Aruz* dur. Bu ölçü, Arap diline uygundur ve o dilin tabiatından doğmuş bir ahengi ifade eder. İslâmdan önceki (Cahiliye) devrinde de Arap şairleri tarafından bu ölçü kullanılmıştır. 2

İranlılarda islâmî edebiyat üçüncü hicret asrından itibaren teşekküle başlayınca aruz vezni Fars nazmına girmiş bulunuyor. Farslar Arapların kullandıkları bazı ölçü kalıplarını almamışlar; Arap edebiyatında bulunmıyan bazı kalıpları kendileri uydurup kullanmışlardır. Arap aruzuna göre çok başkalıklar gösteren Fars aruzunu, bu sebeple, ayrı bir ahenk ölçüsü saymakta yanılmış olmayız.

Eski Sasanî nazım ölçüsünün yerini tutan aruz, İranda halk arasına kadar girmiş, umumîleşmiş, millileşmiş olduğu için Arap aruzundan ayrılmış, hususî bir şahsiyet almış sayılabilir.

İslâmdan önceki Fars nazım ölçüsü, bizim millî nazım ölçümüze benzeyordu. O da bizimki gibi *takti'li* : *kesimli* ve parmak hesabı dediğimiz ölçüde idi. [1]

Bunun için eski düzeni millî nazım ölçümüze benzeyen

[1] Eş'arı Osmaniye tarihi. Birinci Bap. M. Gibb.

Fars şiirine uydurulmuş olan aruz vezni, doğrudan doğruya Arabın kullandığı aruzdan bize daha mülâyim geldi.Divan edebiyatında kullanılan aruz, işte bu aruzdur.[1]

57 § **Nazım şekilleri (Kaside)** . — İslâmî edebiyatta uzun asırlar sürüp gelen ve klâsikleşen nazım şekilleri hep Araptan alınmıştır. Bunların başında *kaside* gelir. Kafiyesi her beytin sonunda gelen ve değişmiyen bu şekille "methiye, mersiye, fahriye...„ ler yazılırdı.

Bir rivayete göre Arapta ilk kaside söyliyen V. asır şairlerinden (Mühelhil) dir. Kaside, *İmre-ül Kays* ile en mükemmel şeklini almıştır. İranda Arap şairlerini taklit suretile vücude gelen bu şekil, *Rûdegî* ile kemalini bulmuş addedilmektedir.

---

[1] Türk edebiyatında vezin meselesi henüz etraflı tetkik edilmiş ve son söz söylenilmiş değildir. Bazı aruz vezinlerinin, Farslardan alınmaksızın doğrudan doğruya bizim kalıplarımız olduğu ileri sürüldüğü gibi (Türk Dili Kurultayı zabıtları: Samih Rıfat), Çankırılı Talât Bey tarafından da Süleyman Çelebinin mevlidi gibi bazı manzum ve aruzla yazılmış zannedilen eserlerin parmak hesabile yazıldığı iddia edilmektedir. Her iki davayı ezberden reddetmek doğru değildir. Vezin meselesi köklü surette tetkik edilmelidir. Otuz sene önce bunu sezen bir İngiliz bilgini şöyle diyor:

"Filhakika belirsiz ve kabaca yontulmuş olmakla beraber, Acem şiirinin bazı nevilerine biçim ve şekilce pek ziyade benziyen vezinler ve manzum şekiller, kendi yurtlarının tabiî mahsulü olarak zaten Türkler arasında mevcuttu. Bundan dulayı şiirin ifadesi için bir edebî vasıta hazırlamak meselesi zuhura gelince, bu ihtiyaca sırf hariçten, yani yabancılardan toplayıp almak suretile cevap verilmedi. Belki bu, ötedenberi mevcut anasırı kabul edilmiş bulunan vezin miyarına daha mükemmel bir surette tatbik edilmekle husule geldi denilebilir.

İşte buyüzden Türk aruzunda bir çok noktalara ve inceliklere tesadüf edilir ki bunlar Acem şiir tarzında muadillerinin tamamen aynı olmamakla beraber oradan ödünç alındıklarını zanetmek de üstün körü bir mutalea neticesi olur.„ Eş'arı Osmaniye tarihi. Birinci Bap. M.Gibb.

Bizde ise en eski kasidecilerden olarak Selçuk devrinin sonlarında Alâaddini metheden *Hoca Dehhanî* yi tanıyoruz.

Selçuk imparatorluğunun çökmesinden sonra yer yer teşekkül eden küçük Türk hükûmetlerinin başındaki beyler, şairleri himaye ediyorlar; kendilerini, yaptıkları işleri, kazandıkları muvaffakiyetleri metheden bu insanlara tatlı yüz gösteriyorlardı. Bu hal onları methiçin kasideler yazan şairlerin yetişmesine sebep oldu. Kasidelerine karşılık *câize* alan, iltifat gören bu şairler, hem şöhretin zevkini tadıyor, hem de menfaat temin ediyorlardı.

Araplarda kaside, üç esaslı kısmı ihtiva ederdi:

1 — İlk kısım , aşıkane bir girişti. Bunda göçebelik hayatının icabı olarak başka bir yere göçmüş olan sevgilinin çadırlarının izleri üzerinde şair, ah eder, ağlar.

2 — İkinci kısımda şair, medih veya zemmetmek istediği şahsı bulmak için yaptığı seyahat esnasında, yolda rastladığı vahşî hayvanlarla mücadelesini, geçirdiği tehlikeleri, aştığı korkunç çölleri, çektiği bütün sıkıntıları anlatır. Bu kısım, tasvirî parçalarla doludur.

3 — Kasidenin asıl parçası bu üçüncü kısımdır. Bunda medih veya hiciv edeceği şahsı veya kabileyi anlatır. Onların vasıflarını sayar, döker. Bazan da ahlâkî düşünceler söyliyerek kasideyi bitirirlerdi.

Aynı hayat tarzı ve tabiî muhit zarureti İranda ve bizde olmadığı için bu şekil, Fars edebiyatına ve bizim Divan edebiyatımıza olduğu gibi geçmiş değildir. Yalnız umumiyetle kasidelerde bir *girizgâh* yapılır. Buna *nesib* de derler. Girişte ya bir tabiat tasviri, yahut okuyana alâka verecek bir yerin veya zamanın tasviri vardır.

O vesileyle asıl methedilecek şahsın vasıflarına intikal edilir. Bundan sonra şair, bazı defa kendini metheder, *fahriye* söyler.

Kaside şeklinde övmek ve dilek Tanrıya karşı olursa *Tevhit* veya *Münacat*, Peygamber için olursa *Nait* diye hususî isimler alır.

Naitler içerisinde Fuzulinin gerek duyuş, gerek söyleyiş bakımından Divan edebiyatının en güzel bir eseri olan *Su* kasidesini örnek olarak verebiliriz:

Saçma ey göz eşkten gönlümdeki odlara su,
Kim bu denlû tutuşan odlara kılmaz çare su.

Suya versün bağıban gülzarı zahmet çekmesün,
Bir gül âçılmaz yüzün tek verse bin gülzare su.

Ârızın yâdiyle nemnâk olsa müjgânım nola,
Zayi olmaz gül temennasiyle vermek hâre su.

Gam günü etme dili bîmardan tiğin diriğ,
Hayrdır vermek karangu gicede bîmare su.

İste peykânın gönül hicrinde şevkım sakin et,
Susuzam, bir gez bu sahrada benimçün arasu.

Men lebin müştakıyam, zühhâd Kevser tâlibi,
Nitekim meste mey içmek hoş gelür hüşyare su.

Destbusı arızusiyle ölürsem dostlar,
Kûze eylen toprağım sunun anınla yare su.

Tıyneti pakini ruşen kılmış ehli âleme
İktida kılmış tariki Ahmedi Muhtare su.

Sensin ol bahri keramet kim şebi miyraçta,
Şebnemi feyzin yetürmüş sabitü seyyare su.

Çeşmei hurşidden her dem zülâli feyz iner,
Hacet olsa merkadin tecdid eden mimare su.

Bimi duzeh narı gam salmış dili suzanıma,
Var ümidim ebri ihsanın sepe ol nare su.

Yümni na'tinden güher olmuş Fuzuli sözleri
Ebri nisandan dönen tek lü'lü i şehvare su.

Umduğum oldur ki ruzi haşr mahrum olmayam,
Çeşmei vaslın vere men teşnei didare su. [1]

Devrin büyüklerini, bilhassa padişahları methetmek için yazılan kasideler ise bütün Divan edebiyatının en mühim bir

[1] "Ey göz, gönlümdeki ateşlere göz yaşile su serpme. Zira bu türlü tutuşmuş ateşlere su ne yapabilir ? — Bahçıvan, emek çekip güllüğü isterse suya boğsun. Bin güllüğe su verse senin yüzün gibi bir gül açılması kabil değildir.— Ne olur, senin yanağını düşünerek kirpiklerim ıslansın. Gül dileğile dikene su vermek boşuna emek sayılmaz. — Keder gününde hasta gönlümü kılıcından mahrum etme. Karanlık gecede hastaya su vermek hayırlı bir iştir.— Sevgilinden ayrıyken, ey gönül, onun oklarını iste ve bunlarla iştiyakını dindir. Susuzum, benim için bu çölde azıcık su ara.— Ben senin dudağını özlemişim; zâhitler ise kevser suyunu istiyorlar. Nasıl ki mestolanlara şarap, aklı başındakilere ise su iyi gelir.— Elini öpmek dileğiyle ölürsem, ey arkadaşlar, toprağımdan kadeh yapın da sevgilime onunla su verin.— Su, temiz yaradılışını herkese açıkça görtermiştir. Peygamberin yoluna o da kendini uydurmuş demektir.— Sen öyle bir keramet denizisin ki miyraç gecesinde feyzinin bir çiğ tanesi, duran ve dönen bütün yıldızlara su yetiştirmiştir.— Eğer merkadini yenileyen mimara su lâzım olsa güneşin pınarından her an feyzinin zülâli akıp boşalır.—Cehennem korkusu yanık gönlüme kaygu ateşi salmışdır; o ateşe ihsanının bulutundan su serpeceğini umut etmekteyim.—Seni öğmenin verdiği kutlulukla, nisan bulutunun feyzinden büyük inci tanelerine dönen su gibi, Fuzulinin sözleri de birer mücevher olmuştur.—Bütün umudum şudur: haşır gününde yoksul olmayayım; visalinin kaynağı, senin yüzüne hasretli olan bana su versin.l„

kısmını teşkil eder. Bizde kaside tarzı Şeyhî, Ahmet Paşa, Necati ile mükemmelleşmiş; Bakiden sonra Nef'i ile en yüksek derecesini bulmuştur. Örnek olarak verdiğimiz şu kaside Divan edebiyatının gerek ahenk, gerek anlatış itibarile en meşhur nümunelerinden biridir:

Murad IV. için

Esti nesîmi nevbahar, açıldı güller suphdem;
Açsun bizim de gönlümüz, sakî medet sun camı Cem.

Erdi yine ürdi behişt, oldu heva amber-sirişt;
Âlem behişt ender behişt, her kûşe bir bağı İrem.

Gül devri, eyş eyyamıdır, zevku safa hengâmıdır,
Âşıkların bayramıdır, bu mevsimi ferhunde dem.

Dönsün yine peymâneler, olsun tehi humhaneler,
Rakseylesün mestaneler, mutripler ettikçe nagem.

Bu demde kim şamü seher, meyhane bağa reşkeder
Mestolsa, dilber sevse ger, mazûrdur şeyhülharem.

Yâr ola, camı Cem ola; böyle demi hurrem ola;
Ârif odur bu dem ola eyşü tarapla muğtenem.

Zevki o rint eyler tamam, kim tuta mestü şâdkâm
Bir elde câmı lâlefam, bir elde zülfi ham beham.

Lûtfeyle sakî nazı ko, mey sun ki kalmaz böyle bu
Dolsun surahi vü sebû, boş durmasun peymane hem.

Her nevresîde şâhı gül, almış eline câmı mül
Lûtfet açıl sen dahi gül, ey serv - kaddü gonce - fem.

Bu dürdü bu safi deme, dönsün piyale gam yeme,
Kanunı devri daime, uy sen de mey sun dembedem.

Bir câm sun Allah içün, bir kâse de ol mah içün
Ta methi şahinşah içün alam ele levhü kalem.

Ol âfitabı saltanat, ol şehsüvarı memleket
Cem-bezmü Hâtem-mekrümet memduhi esnafı ümem.

Sen bir şehi zişânsın, şahinşehi devrânsın
Yani ki sen hakansın devrinde ben Hakani'yem.

Ben gerçi bir bihasılım, şagirdi dersi müşkilim
Hemmektebi ehli dilim halkolmadan levhü kalem.

Sözde nazir olmaz bana, ger olsa âlem bir yana
Pür tumturaku hoş eda, ne Hafız'ım ne Muhteşem.

Hakaniyem ben; Muhteşem, yanımda serhengi haşem;
Hafız olur lep-bestedem hâmem edince zirü bem.

Nef'î yeter da'vayı ko, dünya ile gavgayı ko,
Eflâke istiğnayı ko hâke yüzün sür lâcerem.

Kaldır elin eyle dua, buldu kasiden intiha
Şimdi dua etmek sana hem müstehaptır hem ehem.

Nice kaside bir kitap, mecmuai pür intihap
Her nüktesi faslülhitap her beyti bir genci hikem.

Ta kim cihan ma'mur ola, geh emnü geh pür şur ola,
İkbal ile mesrur ola ol husrevi vâlâ-himem. [1]

---

[1] "İlkbaharın tatlı yelleri esti; sabah erkenden güller açıldı. Bizim de gönlümüz açılsın, ferahlasın. Saki, yetiş Cemin şarabından sun.— Yine nisan ayı geldi; hava anber gibi oldu. Âlem, cennet içinde bir cennet; sanki her bucak bir İrem bağıdır. — Şimdi gül çağı, içki günüdür; zevku sefa zamanıdır. Bu kutlu demler, âşıkların bayramı sayılır. — Dolsun kadehler, küpler boşalsın. Sazlar çalıp söyledikçe kendinden geçenler, neş'e ile oynasınlar. — Sabah ve akşam meyhane-

58 § Gazel. —Arapların *cahiliye* devrinde başlıyan, bilhassa Emevîler zamanında sefahat ve şiirle musikinin inkişafı dolayısiyle taammüm eden gazel, lirik hisleri ifade etmek için kullanılan bir tarzdır. Esasen aşka ve şaraba düşkün olan İranlılar bu tarzı çabuk benimsedilerdir.

Aynı müessirler, Türk hayatının da aşk ve sefahat

---

lerin bağları kıskandığı bu çağda Şeyhül - haremin mest olup da güzel sevmesi kabahat sayılmaz. — Yanımızda sevgili olsun, Cemin şarabı olsun; böyle mes'ut zamanlar içinde bulunalım. Böyle demlerde şarap içmek ve saz dinlemekle nasiplenenler ancak ârif olabilirler. — Zevki öyle bir rind tamam eder ki kendinden geçmiş ve sevinç içinde olduğu halde bir eli lâle renkli kadehte, öbürü sevgilinin büklüm büklüm saçlarındadır.—Ey bize şarap sunan; lûtfet, nazı bir tarafa birâk da bize içki ver. Bu güzel koku sonra yok olur. Sürahiler, testiler dolsun, kadehler boş kalmasın.—Her yeni yetişmiş gül dalı gibi olan civan, eline şarap kadehi aldı. Sen de lûtfet, açıl gül; ey servi boylu, ey konca dudaklı!— Bu bulanık, bu berrak deme; kadehler dönsün, gam yeme. Değişmiyen devrin kanununa uy, sen de durmadan bize şarap sun. — Ver bir kadeh Allah için, bir kâse de o ay yüzlü için, ver de padişahı methiçin elime kalemi, kâğıdı alayım — Ö saltanat güneşi, o memleketin baş binicisi (idare edicisi) Cem ile meclis arkadaşı, cömertlikte Hâtem; bütün ümmetin öğdüğü bir insan. — Sen şanlı bir şâhsın, devrin şahlarının şahısın. — Yani sen zamanın hakanısın, ben de Hakanîyım. — Her nekadar elinde avucunda bir şey olmıyan biriysim, güçlük dersinin talebesiyim. Fakat kâğıt kalem yaratılmadan ehli diller mektebine yazılmışım. — Âlem bir yana ayrılsa söz işinde bana benziyecek bir kişi yoktur. Ben tumturaklı ve hoş uslûpluyum, ne Hafıza, ne Muhteşeme benzerim. — Ben Hakanîyim; yanımda Muhteşem Acem kavası gibidir. Hufızın ise, kalemim inceden kalına kadar sesler verdiği zaman dudakları kapalı kalır.—Mef'î, yeter iddiayı bırak, dünya ile kavgadan geç. Feleklerden müstağni olmaktan vaz gel. Düşünmeden başını yere koy. — Ellerini kaldır, kasiden sona geldi. Şimdi dua etmek senin için hem lâzım, hem mühimdir. — Ne kaside, sanki bir kitap. Seçme yazılarla dolu bir mecmua. Her nüktesi kusursuz bir hitabe dir, her beyti bir hikmet hazinesi. — Cihan mamur oldukça, bazan asayişte, bazan karışıklık içinde olsa da, o yüksek himmetli şah ikbal ile mesrur olsun.„

terennüm etmeğe vakit bulduğu zamanlarda bu vadide yazan şâirlerin yetişmesine sebep olmuştur. Çagatay şâirlerinden Nevaî, Azerî lehçesinde Fuzulî, Osmanlı türklerinden Baki, Nabi ve Nedim bu tarzın en büyük şairleridir. Daha aşağıda umumî olarak mevzularını tahlil edeceğimiz Divan edebiyatından bu bir kaç gazeli misal olmak üzere buraya yazıyoruz :

— 1 —

Bahar boldu ve gül meyli kılmadı gönlüm,
Açıldı gonce, ve liykin açılmadı gönlüm.

Yüzün hayali bile vâlih erdi andak kim
Bahar kelkenü kitkânnı bilmedi gönlüm.

Yüzün nezaresi da mahvu mest idi, yani
Ki gül çağıda zamanı ayılmadı gönlüm.

Nevayî gonce tilâp gönlüm ağzın etti heves
Eğerçi tapmadı, liykin yanılmadı gönlüm [1]

— 2 —

Hurşidi ruhun kendüyü kim göstere canâ,
Minnet mi kalur mihri ziya - küstere canâ.

Bir yerde ki pertev sala envarı tecellî,
Hacet mi kalur mihrü mehi envere canâ.

[1] "Bahar oldu da gönlüm güle meyletmedi. Goncalar açıldı, fakat gönlüm açılmadı.

— Yüzünün hayalile o kadar hayran oldum ki gönlüm, baharın gelip gittiğini farkedemedi.

— Gönlüm yüzüne bakmaktan öyle mest ve bitkindi ki gül çağı olduğu halde bir lâhza olsun ayılıp kendine gelemedi.

— Nevayi ! Yüreğim, gonce arzusile ağzını özledi; onu elde edemedi amma, gonce yerine ağzını istemekte de yanılmış olmadı.„

Haşrede mi bir yerde seninle beni devran,
Hasret kala mı yoksa demi mahşere canâ.

Sen senk-dilin çün ki derununda yer eyler
Âlemde hemen sikke kazar mermere canâ.

Tutî gibi hoş nükteler öğretti dehanın
Baki gibi üstadı sühan-pervere cana. [2]

— 3 —

Egerçi köhne metaız revacımız yoktur
Revaca da o kadar ihtiyacımız yoktur.

Misali ab ederiz nikü bedle âmiziş
Bu kârgehte muayyen mizacımız yoktur.

Tehammül eylemeden gayri vaz'ı cânana
Kitabı fenni hiredde ilâcımız yoktur.

O cah kim ola hemdûşi ihtimali zeval
Teveccüh etse bile ibtihacımız yoktur.

Bizim bu kasrı sebüksakf içinde ey Nâbi
Giran suhanler ile imtizacımız yoktur. [3]

---

[2] "Yanağının güneşi kendini gösterince etrafa ziya saçan şu bildiğimiz güneşe minnet mi kalır, sevgili?..

— Allahın eşyada görünmesinden çıkan nurlar bir yere ışık salacak olursa ortalığı aydınlatan aya, güneşe hacet mi kalır?..

— Zaman, acaba seninle beni bir yerde haşredecek mi, sevgili? Yoksa hasret mahşer gününe kadar mı sürecek?

— Sen taş yüreklinin içinde yer alan bir âşık, mermer üzerine sikke kazıyor demektir, sevgili !

— Senin ağzın Baki gibi üstat bir söz ehline tutu kuşu gibi nükteler öğretti, sevgili!...„

[3]"Biz, her ne kadar köhne eşyayız, revacımız yoktur; fakat revaca da o kadar ihtiyaç hissetmiş değiliz.

— Biz su gibiyiz; iyi ile de, kötü ile de imtizaç ederiz. Bu alış-

— 4 —

Estikçe bâdı subh, perişansın ey gönül,
Benzer esiri turrei canansın ey gönül.

Gül mevsiminde tevbei meyden benim gibi
Zannım budur ki sen de peşimansın ey gönül.

Eşkinde böyle şule nedendir meğer ki sen
Çün suzü tabı giryede pinhansın ey gönül.

Ben sâna bade içme, güzel sevme mi dedim
Benden niçin bu gûne girizansın ey gönül?

Hac yollarında meş'alei kârban gibi
Erbabı aşk içinde nümayansın ey gönül.

Peymanei muhabbeti sundun Nedime çün
Lûtfeyle alma camı bıraz kansın ey gönül. [4]

---

veriş dünyasında bellibaşlı bir ınizacımız yoktur.

— Sevgilinin takındığı tavırlara tahammül etmekten başka, akıl hastalıklarının kitabında ilâcımız yoktur.

— Zeval ihtimali ile omuz öpüşen ikballer, mevkiler bize teveccüh etse bile bundan en küçük bir sevinç hissetmeyiz.

— Bizim, dünya denilen bu hafif damlı köşkün içinde ağır sözlere alışkanlığımız yoktur.„

[4] "Sabah rüzgârı estikçe perişan oluyorsun ey gönül; sevgilinin alnına dökülen saçlara tutsak gibisin.

— Gül mevsiminde şaraba tövbe ettiğin için, sanıyorum ki, sen de bencileyin derin bir pişmanlık duyuyorsun, ey gönül.

— Ey gönül !... Göz yaşlarımda yanan bu alev nedendir diyorum. Yoksa onun yanıp parlamasında sen mi gizlisin ey gönül ?

— Ben sana şarap içme, güzel sevme mi dedim; benden neden bu kadar kaçıyorsun,ey gönül!?

— Ey gönül, sen, aşk erbabı içinde, tıpkı hac yollarında kârvanların önünde giden meşaleler gibi görünüyorsun.

— Ey gönül, mademki sevgi kadehini Nedime sundun; lûtfet, kadehi elinden hemen çekiverme de biraz ona kansın !..„

Mesnevî ve Hamseler . — *Mesnevî*de her beytin ayrı kafiyesi vardır. Bütün bir manzumede aynı kafiyeye bağlanmak zarureti olmadığı için uzun mevzuları kolaylıkla yazmak imkânını vermiştir. Bu itibarla mesnevî Divan edebiyatında, bilhassa manzum hikâyelerde, talimî eserler vücude getirmekte en çok kullanılan bir şekil olmuştur.

Bu şekil ilk önce Fars edebiyatında görülür. Bu şeklin tam parçası olan beyitler, kaside ve gazellerin (matla'-ilk beyit) leri gibi olduğu ve ancak her iki mısraın kafiyeli olması lâzını geldiği için Araplar buna *müzdevice* demişlerdir. Fakat Arapcada mesnevî şeklinde yazılmış uzun mevzuları ihtiva eden esere tesadüf edilmez[1].

Mesnevî şeklinde en eski eser olarak *Ebuşekûr Belhî* nin Farsça yazılmış (Aferinname) sını ve daha sonra *Rudegî* nin (Kelile ve Dimne) tercümesini buluyoruz. Bilhassa *Firdevsî* nin (Şahname) sinde dastanî mevzuların en yüksek örneği vücut bulmuş oluyor.

Mesnevî vadisinde, tasavvufî fikirlerle yoğurulmuş eserlerin en mükemmeli ise *Genceli Nizamî* de görülüyor. Türk soyundan ve büyük bir şair olan *Nizamî*, beş büyük mesnevî yazmış ve buna *Penç genç;Beş hazine* adını vermiştir. Sonra böyle beş mesnevîye *hamse* tabir edilmiş, *hamse* sahibi olmak büyük bir edebî şeref addolunmuştur. Bizde tam hamse vücude getirenlerden en meşhuru XVII. asır şairlerinden Nev'i zade Atayî dir. Eseri Suhbetül'ebkâr, Heftname, Âlemnüma, Sakiname, Nefehatül,esrar kısımlarını ihtiva eder.

Bu nazım şeklinde kafiyeler yazışa kolaylık verdiği gibi hikâye anlatma tarzına uyarlığı bakımından vezinlerin kısa seçilmiş olması da ayrıca bu kolaylığı arttırmış-

[1] Encyclopédie de l'İslam. (Methnevi) maddesi.

tır. Mesnevîlerde kullanılan kısa vezinler altı, yedi kalıptan ibarettir. Bunlar arasında

Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

veya

Faûlün Faûlün Faul

yahut da

Mef'ûlü Mefâilün Faûlün

gibi kalıplar en çok tesadüf edilenlerdir.

59 § Mesnevîlerde mevzular.— Mesnevîler başlıca üç köklü mevzuda yazılırdı. Biri kahramanlıkları ve o arada âşikane maceraları söyliyen destanî hikâyeler, diğeri menşei dinî olan menkabeler, üçüncüsü felsefe ve ahlâk fikirlerini söyliyen öğretici eserler.

Birincisine misal olarak Divan edebiyatının en eski mahsullerinden *Ahmedî* nin (İskendername) sini [1]; aynı asır Altınordu şairlerinden *Kutb* un Tini Beğin *Hatunu*na ithaf ettiği (Husrev ve Şirin) hikâyesini zikredebiliriz.

İkinciye örnek olarak *Darir* in h. 768 de yazdığı Yusuf ve Zeliha manzumesini; Süleyman Çelebinin, Peygamberin doğuşunu, miraca çıkışını hikâye eden Mevlidi ni söyliyebiliriz.

Üçüncüye misal olarak da XIII. asırda *Sultan Veledin* tasavvuf esaslarını anlatmak üzere yazdığı (İptidaname) sinde 70, (Rübapname) sindeki 164Türkçe beyti, *Âşıkpaşa* nın (Garipname) sini, *Ahmet fakıh* ın (Çarhname) sini yazabiliriz.

Bunların mühim bir kısmı ile burada zikretmediğimiz

[1] Bunda büyük İskender ve diğer bazı sultanlarla ilk Osmanlı Padişahlarının menakıbi vardır. (1389) da Süleyman Çelebi adına yazılmıştır.

daha bir çok mesnevîler vardır ki hemen hepsi Fars edebiyatından ya tercüme, ya iktibas suretile vücude getirilmişlerdir. Bu tercümeler, bilhassa XIII. ve XIV. asırlarda pek boldur. *Seyfi Serayi* nin *Sâdi*nın (Gülistan)ı tercümesi, *Miri Haydar* ın *Nizamî* den (Mahzeni esrar) tercümesi, *Gülşehrî* nin *Şeyh Attar* dan (Mantıkuttayr) tercümesi *Mesut İbni Ahmetle* yiğeni *İzzettin*in (Süheyl ve Nevbehar) hikâyesi v.s hep bu çağlara tesadüf eder.

Fakat Divan edebiyatının en büyük mesnevî mevzuları başta (Leylâ ve Mecnun) olmak üzere (Husrev ve Şirin) ile (Yusuf ve Züleyha) dır. Arapta basit bir hiçran hikâyesinden ibaret olan Leylâ ve Mecnun kıssasını, Fars şairleri tasavvuf fikirlerile bezeyerek misitik bir şekle sokmuşlardır. Bu hikâye Arap edebiyatında daha gerçekci: réaliste iken Fars edebiyatında tam romanesk bir şekil almıştır.

Bu hikâyenin Arap edebiyatında gerçekci olmasının sebebi, zaten şair olan bu iki sevgilinin şiirlerinden teşekkül etmiş bir menkabe olmasıdır ki Zeyd, o manzumeleri her ikisinin ölümünden sonra toplamış ve macera bu suretle bütün şark âlemine yayılmıştır.

Arap edebiyatından Fars edebiyatına onu çeviren büyük şairlerin hemen hepsi — *Nizamî*, *Husrevi Dehlevî*, *Camî*, *Hatifî* - tasavvuf eri olduklarından ve bizimkiler de onlardan iktibasta bulunduklarından Divan edebiyatımızda bu kıssa, tam plâtonik ve mistik bir görünüşe bürünmüştür.

Bizde (Leylâ ve Mecnun) hikâyesini yazdığı bilinen şairlerin isimlerini, bu hususta bir fikir vermek üzere buraya yazacağız:

Alişir Nevaî, Hamdi, Behişti, Lârendeli Hamdi, Türa-

bî, Celilî, Çaker, Halife, Bursalı Halil, Hayalî, Rıfkı, Revanî, Sinan Çelebi, Şahidî, Salih, Zamirî, Arif Çelebi, Mevlâna Aptullah, Örfî, Fazlı, Fikri, Muhibbî, Mahvî, Muidî, Neçati, Seyit Vehbi [1].

Fakat Divan edebiyatımızda Leylâ ve Mecnunun en değerli yazıcıları bunlar arasına koymadığımız *Fuzulî* ile *Şeyh Galip* tir. Gerek dış, gerek iç bakımından Fuzulînin (Leylâ ve Mecnunu) ile, bu hikâyenin tam senbolik bir hale getirilmiş şekli olan (Hüsün ve Aşk), kendi nevileri arasında birer sanat şah- eseridir.

(Yusuf ve Zeliha) kıssası ise Tevrattan Kur'ana geçmiştir. Tevratta daha çok Yusufun macerası, Kuranda her ikisininki tafsil edilmtştir. Yusuf, kusursuz güzelliğin ve kemâlin tecellisidir. Sevgisi, ilâhî aşka misaldir. Zeliha, şeytanî hislerin ve şehvetin timsalidir.

İslâm şairleri, âyetlerin anlattığı şekilde yazmışlar ve ondan dışarı çıkmamışlardır. Aksini yaptığı ileri sürülen *(Likaî)* isminde bir şairin, Bayezit II. a ithaf ettiği Yusuf ve Zelihasında evliya menakibinde hataya düştüğü için kitabının yakıldığını söylerler. [2]

Fars edebiyatında bu kıssayı yazanların en eskisi *Firdevsî* dir. Bunda dinî unsurlar bulunmakla beraber *Firdevsî*, her ikisinin de beşerî taraflarını göstermeğe muvaffak olmuştur.

Bundan sonra yazanlar içinde hikâyeye tasavvuf rengi vermekte en çok muvaffak olan da *Camî* dir.

Bizde bu mevzuu yazan şairlerden *Ali, Mahmut, Darir, Alişir Mevaî, Hamdi, İbni Kemal, Yahya, Behiştî, Celilî,*

[1] İslâm Edebiyatında Leylâ ve Mecnun mesnevîsi. (Basılmamıştır) Edebiyat doktoru: Ali Nihat.

[2] Lâtifi tezkeresi. 1314. S 304

Çakerî, Ziyaî, Kâmî, Likaî, Ahmedî, Cemaleddin Huldî, Rif'atî, Gubarî, Havaî, Molla Hasan, Altıparmak Mehmet, İzzet Paşa yı biliyoruz. [1]

Bunların içinde en çok meşhur olan ve yayılanı Çagatay edebiyatında Alişir Nevaîninki, Osmanlı edebiyatında Hamdullah Hamdininkidir.

60§Başka nazım şekilleri—Divan edebiyatının kaside, gazel, mesnevî gibi esaslı şekillerinden başka üçlu, dörtlü beşli, altılı ve kafiyeleri ayrı kıtalardan mürekkep olup sonları müşterek kafiyelerle bağlanan birtakım şekiller daha vardır ki bunlara eski edebiyatta *Musammet* derler. Bizde Fuzulî, Nabi gibi büyük şairlerin de kullandıkları bu şekilde yazılar pek çoktur.

Ölenleri anlatmak ve ölümlerine karşı duyulan acıları söylemek için, yahut kâinat hakkındaki felsefî duyuşları yazmak üzere *Terkip ve Tercii bent* adı verilen şekiller de kullanılmıştır. Bu yoldaki eserlerin en meşhurları olarak Bakinin Kanunî Süleyman mersiyesile Ruhî, Sami ve Ziya Paşanın terkip ve tercii bentleri sayılabilir.

Bir de Fars an'anesinden gelen *Rubaî* ler vardır. Rubaî şekliyle mersiyeler, methiyeler, hattâ münacat ve naitler yazılmışsa da bu dört mısraın içinde bilhassa muayyen bir felsefî fikri veya sıkıştırılmış derin bir duyguyu söyliyebilmek esastır. Divan edebiyatında rubaî yazmakla şöhret alan Haletî gibi bazı şairler varsa da bu şöhret iyi yazmalarından ziyâde çok yazmış olmalarından çıkmış görünüyor. Yine en güzel rubaîlere, az da olsa, Fuzulî ve Nedim gibi büyük şairlerin divanlarında rasgeliyoruz.

61§ Divan edebiyatında mizah, tenkit ve hiciv—Bir fikri ciddî olmıyan bir tarzda, fakat alınan mevzuun

[1] Yusuf ve Züleyha. (Basılmamıştır). Ahmet Ziya.

gülünç tarafını meydana çıkararak yazmakta Divan edebiyatı kuvvetli görünmiyor. Şeyhînin (Harname) si, Fuzulînin (Şikâyetname) si gibi edep haricine çıkmadan yapılmış, keskin, zehirli tarizlere çok nadir raslayabiliyoruz.

Taassubun şiddetli ve ferdî gururun kuvvetli olduğu devirlerde sayılı ilim ve edebiyat adamlarını açık veya mizahla tenkit etmek de bazen tenkitcileri ölüm tehlikesine bile uğratıyordu. XVII. asır âlimlerinden olup lâtifeciliği devrinde meşhur olan Molla Lûtfi o zamanın bilginlerile alay ettiği için kendisine kâfirlik isnat edilmiş ve ölümüne fetva verilmiştir.

Divan edebiyatının en kirli ve ahlâk bakımından çok kötü görülmesi icabeden tarafı *Heccavlık* tır. Mizah vadisinde ekseriya çok bayağı buluşlar dışına çıkamıyan Divan edebiyatı hicivde en kötü ve pis tabirleri kullanmaktan çekinmemiştir ve edebî zarafetten tamamile mahrum birtakım eserlerden başka birşey ihtiva etmez. Meselâ; XVII. asır şairlerinden Hevaînin güya mizahî olarak yazdığı şu soğuk lâtifeyi okuyabiliriz :

Ağlayup dedi beşikte bebeğim
Şişeden idi kırıldı sübeğim.

Ebe kadın bana çömlek ursun
Yüreğim yandı ya düştü göbeğim.

Ey Hevaî sözü çok söyler idim
Şi'rime baksa beyenseydi beğim.

Bu vadinin üstatlarından sayılan Kâni ve Sürurîde de zevk titbarile yüksek bir edebî değer bulamıyoruz.

Hicivde Divan edebiyatının en kuvvetli şairi Nef'i

(Sihamı kaza) sile hicivciliğin en korkunç bir nümunesini vücude getirmiştir. Tekrarı bile insanı utandıracak küfürler yazmaktan çekinmemiştir. Devrinde sevmediği ve kendisine ihsanda, iltifatta bulunmamış adamları korkusuzca hicvetmiştir.

Zehî husrani dinü devletü nengi müsülmanî
Kôla bir dini hunsa maliki mühri Süleymanî

beytile başlıyan meşhur hicviyesinde sadrazam Gürcü Mehmet Paşadan hakaretle bahseder ve der ki:

"Nerde o anlayışlı sadrazamlar? Hürmet göstermek için iz'an sahibi adam ararlardı. Hele benim gibi dünyayı zinetlendiren bir methedici bulunca hazineler bahşetmekten çekinmezlerdi. Allah belâsını veresin, bu mel'unu methettiğim halde beni üç defadır azletti. İki padişah, kendilerine her kaside söyledikçe beni beğenirler, bana para verirlerdi. Bunlar hatâ mı etmiştir; bu köpek Gürcü öyle mi sanır? Bana bu çok güç geliyor ama hakikatte adalet tecelli ediyor demektir. Böyle bir nadamı niçin eşeklik edip te methettim ben?!.....„

Bu satırlar Nef'inin en nazik ve edepli hicivlerindendir. Bununla beraber sözlerini buraya geçirirken içindeki bazı kirli kelimeleri çıkarmak zarureti hasıl olduğunu da söylemeliyiz.

Nef'i:

Bir münafık kalmadı kim müstahak hicvetmedim
Adını verdim eğer gayette menfur olmasa.
Sanmanız kim ana rahmettim ya cürmün duymadım
Anı çoktan hicvederdim hicvi de şum olmasa.

derken söylediği gibi tarafsız ve ancak zamanının kötü insanlarını hicveden bir şair miydi bilmiyoruz. Hicivlerinde şahsî nefret ve kinlerinin müessir olduğu şüphesizdir. Divan edebiyatının Tanzimata kadar olan devresinde bu uğurda kellesini veren Nef'iden daha ehemmiyetli görülecek şair yok gibidir.

62§ Divan edebiyatının nesir eserleri.—Divan edebiyatında nesrin, nazma bakılırsa daha geç bozulduğu görülür. Meselâ *Kutadgu biliğ*in önsözündeki açık ve güzel Türkçe nesirden *Fuzulî*nin *Hadikatüssüeda* sındaki maharetli, Farsca ve Arapçalı nesre gelebilmek için beş asır geçmiştir. XV. asırdan evvelki tefsir tercümelerinde, fıkıh kitaplarında, pek çoğunu bugün unutmuş olduğumuz birçok öz Türkçe kelimelere ve cümle şekillerine rasgeliriz.

Divan edebiyatının nesir yazıları içinde hikâyeler, hususile Kerbelâ vak'ası, mektup mecmuaları *(münşaat)*, hikemî-felsefî yazılar, tarih kitapları ve şuara tezkerelerini buluruz. Son iki neviden ayrıca bahsedeceğiz. Hikâye yazanlar içinde divan edebiyatının kuvvetli damgasını taşıyan iki nasir vardır : Veysî, Nergisî. XVII. asırda yaşıyan bu iki *münşi* basit bir fikri binbir yabancı kelime ile ifade etmekte, karmakarışık bir hale getirmekte hem muvaffak, hem de meşhur olmuşlardır. Türk dilini berbat eden, Türk düşünüşünü dışı ile içi arasında hiçbir münasebet kalmıyacak şekle sokan bu kelimeci edipler, divan edebiyatının nesirde üstatları sayılmıştır. Nergisînin beş nesir hikâyeden mürekkep (Hamse) si, Veysînin (Siyer) iyle (Habname) si XIX. asra kadar Divan edebiyatının şaheserlerinden addolunmuştur. O devrin edebiyat anlayışındaki geriliği bu takdirlerden de anlamak mümkündür.

Kerbelâ vak'asını ihtiva eden eserler arasında en meşhuru ve halka en çok yayılmış olanı, *Fuzulî* nin *Hüseyin Vâiz*ın (Ravzatüşşüheda) sından tercüme ettiği (Hadikatüssüeda) isimli kitabıdır. Pek fazla tasannua düşmediği, açık ve canlı yazdığı halde Fuzulî bile:

"Egerçi ibareti türkîde beyanı vekayi düşvardır, zira ekser elfazı rekik ve ibaratı nâhemvardır. „

dediği türkçeye bol bol fars ve arap kelimelerini karıştırmıştır.

Felsefî yazı zazanlar içinde en haklı ve en büyük şöhret, *Sinan Paşa*nındır. Kâinatı ve insanı anlayışında *şüpheci* bir mizacı olan Sinan Paşanın (Tazarruat) ı hakikaten yüksek bir eserdir. Kırık cümleleri, arap ve fars kelimelerini çok kullanmakla beraber ifadesinin canlılığı ve açıklığı ile eski türkçe nesirdeki yumuşaklık ve elastikliği bize duyuran Sinan Paşa, denilebilir ki Divan edebiyatının bu yolda tek kalmış bir şahsiyetidir.

İlmî yazılarda Şark ve Garbın, devrindeki bilgilerini nefsinde toplıyarak bizde yeni bir çığır açan *Kâtip Çelebi*, vadisinde eşi olmıyan bir Türk bilginidir. Bibliyografi, kronologi, tarih ve coğrafyaya ait birçok eseri vardır. Bunlardan bazıları arapçadır. Türkçeler arasında *Cihannüma*, *Mizanülhak* ile *Fezleke*si en meşhurlarıdır. İfadesindeki keskinlik ve açıklık, sırf fikir söylemek istiyen bir bilginin üslûbunda bulunması icabeden şekildedir.

Mektuplardan teşekkül eden *Münşaat*lar içinde en meşhurları Veysî, Nergisî, Nâbi ve Kâninin münşaatlarıdır. İlk üçü külfetli yazışları, Kâni ise mizahtaki kudretile şöhret kazanmışlardır.

63§ Tarihler ve tarihciler.—Divan edebiyatının nesirdeki eserleri içinde en ehemmiyetli grupu tarihler teşkil eder.

Bunların bir kısmı umumî tarih, bir kısmı Osmanlı tarihi, bir kısmı da muaayen vak'aları anlatan tarihciklerdir.

Selçuklar devrini anlatan Arapça ve bilhassa Farsça kitaplardan tercüme veya iktibas suretile vücude getirilen *Selçukname* ler vardır ki bunlardan en ehemmiyetlisi olarak *Yazıcı zade Ali* nin *Selçuknamesini* zikredebiliriz. Bunda Türklerin menşelerine ve Oğuzhana dair malûmat da vardır.

En eski Osmanlı tarihcisi *Uruç Bey* ve *Âşık paşa zade* sayılabilir. Birincisi Osmanlıların zuhurundan 1493, diğeri 1502 ye kadarki vak'aları ihtiva eder. Diğer mühim tarihleri, arayacaklara bir kolaylık olmak üzere cetvel halinde buraya kaydedelim:

1 — **Neşrî tarihi.** Osmanlıların başından Bayazit II. zamanına kadar. (Basılmamıştır)

2 — **Rüstem Paşa tarihi.** Osmanlıların başından XVI. asır ortalarına kadar.

3 — **Tabakat-ül-Memalik, fi Dercat-il-Mesalik.** (Celâl zade koca nışancı Mustafa Bey) Kanunî devri vak'aları.

4 — **Künh-ül-Ahbar.** Âli Efendi. Âdemin yaradılışından III. Mehmede kadar.

5 — **Tevarihi âli Osman.** (Lûtfi Paşa) XVI. asır ortalarına kadar.

6 — **Taç-üt-Tevarih.** (Hoca Sadettin Efendi). Osmanlıların başından Selim I. devrinin sonuna kadar. (Basılmıştır)

7 — **Fezleke.** (Kâtip Çelebi) 1591-1654 vak'aları.

8 — **Silâhtar tarihi.** (Fındıklılı Mehmet Ağa). Zeyli fezleke (1654 - 1694).

Nusretname (1694 - 1720).

9 — **Peçevî tarihi** (İbrahim Efendi) (1520-1639) vak'aları.

10 — **Selânikî tarihi** (Mustafa Efendi) (1563 - 1599)

vak'aları.

11 — **Naima tarihi.** (Mustafa Naim Efendi) (1577-1659) vak'aları .

13 — **Raşit tarihi.** (Vak'anüvis Raşit Mehmet Efendi). (1660 - 1721) vak'aları.

Zeyli, Küçük Çelebi zade Asım tarihidir.

13 — **Ravzat-ül-Ebrar** ve zeyli (Kara Çelebi zade Abdül'aziz Efendi) Âdemin yaradılışından 1657 ye kadar.

14 — **Şamdanî zade tarihi** (Mürit-tevarih) (1751-1777) ye kadar.

15 — **İzzi Efendi tarihi** (1744-1751) e kadar. (Basılmıştır)

16 — **Tarihi Edip** (Edip Mehmet Emin Efendi) XVII. asır sonları vekayii.

17 — **Cavit Ahmet Bey tarihi** (1626-1791)e kadar.

18 — **Vasıf Efendi** (Mecalis-ül-âsar, Hakayik-ül-ahbar) (1752-1774) e kadar. (Basılmıştır)

19 — **Şani zade tarihi.** Selim III. zamanı. (Basılmıştır)

20 — **Mütercim Âsım Efendi** tarihi (Vakayii Selimiye) Selim III. zamanı. (Basılmıştır)

Bu tarihçiler içinde Divan edebiyatının nesirde bariz vasıflarını gösterenler ve meşhur olanlar Selânikli Mustafa Efendi, Hoça Sadettin, Peçevî, Kara Çelebi zade,Âli, Naima ve Raşittir.

Selânikli, vak'aları ince noktalarına varıncaya kadar dikkatle anlatmak ve tasvir etmekte; Hoca Sadettin Divan edebiyatı inşasının en karışık, en tantanalı, seci'ler, Arap ve Earsca kelimelerle dolu bir örneğini vücude getirmekte; Peçevî ataların kahramanlıklarını, yurdunun güzelliklerini, milletinin yiğitliklerini anlatmakta; Kara Çe-

lebi zade devrini ve devrinin büyük şahsiyetlerini tenkitte; Âli, geniş bilgi sahibi olmakta ve tarihî intikada riayet etmekte; Naima, devrinin içtimaî hayatını ve şahıslarını tasvirde; Raşit, kuyudat ve vesikalara dikkatte en mühim tarihçilerdir.

Bununla beraber Divan tarihçilerinin hemen hepsi, zamanlarının büyüklerinden korkdukları veya onlardan gördükleri iltifatların minnetini taşıdıkları için tarafsız kalamamışlardır.

Tarihlerden başka bir de *Seyahatnameler* ve *Sefaretname*ler vardır. Seyahatname yazanlar içinde (Evliya Çelebi) tek kalan bir şahsiyettir. Üslûbunun açıklığı, çekiciliği; hikâye edişindeki saf ve selis akış; gezdiği yerler ve gördüğü insanları anlatışı bu gün bile okuyana alâka verecek şekildedir.

Ahmet Resmi Efendinin Fransa, Ahmet Azmi Efendinin Prusya, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendinin ve Vahit Mehmet Paşanın Fransa,Rasih,Necati,Nahifi Efendilerin Rusya Sefaretnamelerini bu nev'in güzel birer nümünesi olarak sayabiliriz.

64§ Şuara Tezkerecileri .—Divan edebiyatında bir de başlı başına bir nevi olarak *Şuara tezkere*lerini görürüz. Bunlar edebiyat tarihi ihtiyacına cevap vermek üzere yazılmış şairler tercümei hali sayılabilir. Umumiyetle devirlerinin yaşayan şairlerini tafsil, diğerlerinin hayatları hakkında toplu malûmat verdikten sonra eserlerinden bir iki beyit nakletmekle iktifa ederler. Çok kereler kaynak bile zikretmek ihtiyacını duymadan yazılmış olan bu tezkereler, Divan edebiyatının estetik telâkkilerini göstermek itibarile de tetkike değerlidirler. Umumî ve hususî şuara tezkerelerinden başka *Şakayik ve zeyli* gibi âlimlere ait

vefeyat kitapları, *Kâtip Çelebi* nin *Keşf-üz-Zunun* u gibi kitabiyat eserleri de vardır.

Arapların *Tabakat* ismini verdikleri tercümei hal kitaplarının usulünü taklit ile başlayan Fars tercümei halciliğinin ilk eseri (*Menakib-uş-şuara*) isimli kitaptır. Bunu *Ebu Tahir- il-Hatunî* isminde biri yazmıştır. Eser ortada yoktur. Bundan sonra *Devletşah* ın (Tezkeret-üş-şuara)sı gelir. (Sefinetüşşüara) ismile Fehim Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

Bizde ilk Türkçe yazılmış tezkere, *Mir Âlişir Nevaî* nin çağatay lehçesinde yazdığı (Mecalis-ün-Nefais) tir.

Diğer tezkereler ve tezkerecilerle bunların yazılmış oldukları tarihleri ve hangi seneler arasında yaşamış şairleri ihtiva ettiklerini gösterelim:

XVI. Asır:	Sehi tezkeresi (Heşt Behişt). yazılış tarihi	1538
	Lâtifi „	1546
	Ahdî „ (Gülşeni şuara)	1563
	Âşık Çelebi tezkeresi (Meşâir-üş-şuara)	1566
	Hasan Çelebi	1585
	Beyanî muellifin ölümü	1597
XVII. Asır :	Riyazî tezkeresi (Riyazüş-şuara) Yazılış tarihi :	1609
	Faizî „(Zübdetül-Eş'ar)	1620
	Rıza (1591-1640)	1640
	Yümnî „ ölümü : 1666 (1620-1666)	
	Âsım „ (Zeyli Zübdetül-Eş'ar) ölümü : „	1675 (1620-1675)
	Güftî tezkeresi (Teşrifatüş-şüara)	1677
XVIII. Asır :	Sefaî Yazılış tarihi :	1719 (1640-1719)
	Salim	„ 1721 (1687-1721)

	Beliğ tezkeresi (Nuhbet-ül - âsar, li Zeyli Zübdetil eş'ar) Yazılış tarihi: 1726.	(1620-1726)
	Safvet tezkeresi (Nuhbet-ül-âsar, fi Feraid-il- eş'ar)	
	Yazılış tarihi :	1782 (1687-1782)
	Ramiz „	1783. (1721-1783)
	Mehmet Emin tezkeresi	1787. (1721-1787)
XIX. Asır :	Şefkati Bağdadî	1813. (1721-1813)
	Esad Efendi Bitmemiştir.	(Bağçei Safaenduz) 1835 - (1721-1835)
	Fatin Efendi tezkeresi	(Hatime-tül-Eş'ar) (1852) (1721-1852. [*]

Sehi Bey tezkeresinde 226 şairin kısa tercümei halleri vardır. Sekiz tabaka üzerine yazılmıştır. Birincisinde zamanın padişahı Süleyman, ikincisinde diğer şair padişahlar, üçüncüsünde vüzera ve ümeradan şair olanlar, dördüncüde Hızır Beyle başlıyarak ulemadan 16 şair, beşincide Şeyhîden başlıyarak zamanlarına yetişemediği 33 şair; altıncıda gençken devrine yetiştiklerinden Necati ile başlıyarak 57 şair; yedincide muasırı olanlardan Zatî ile başlıyarak 38 şair; sekizincide kendinden daha genç olanlardan Remzi ile başlıyarak 49 şairden bahsetmiştir. Diğer eski tezkereler, umumiyetle II. Murat zamanından başlarlar. Ekseriya şair adlarının ilk harfleri sırasile tertip olunmuşturlar.

Devirlerinin edebiyat ve estetik anlayışını göstermek itibarile tezkereler ehemmiyetlidir. Şahıslar hakkında verdikleri tarihî malûmata her zaman dayanmak doğru değildir. Fakat edebiyat tarihimizi tetkik için bu kitaplardan vazgeçemiyeceğimizi de unutmamalıdır. Tezkere vadisinde (Fatin) in bıraktığı devirden itibaren küçük, büyük hemen bütün şairleri alarak büyük bir kitap hazırlamış ve üç cüz'ünü bastırmış olan İbnül-Emin Mahmut Kemal Beyin değerli adını zikretmeği vazife biliriz.

[*] Türk Şuara tezkereleri: Bankoğlu Tahsin. 1930. (Basılmamıştır)

65§ Edebiyat ve devrin umumî görüşlerile münasebeti — Her çağda ve her yerde, san'atın bütün dalları gibi, edebiyat da o çağ ve o yerdeki yaşama, ölüm ve her ikisine bağlı bilgilerden kök alır. Meselâ XVIII. asırda Almanyada yetişen Goethe nin eserlerinde, o çağlardaki ilim ve felsefe bilgilerinin izleri ne kadar bellidir. XIX. asırda *ispatçı: positiviste* bir felsefe kurulmamış olsaydı, Fransada *gerçekçi: réaliste* bir romancı olan Zola nın yetişmesi mümkün olur muydu?

Aynı tesir, Divan edebiyatı için de var olmuştur. Hemen hepsi medreseden yetişmiş veya o yoldan bilgilenmiş olan bu şairler, yaşadıkları çağın ilim ve felsefesiyle yuğrulmuşlar, eserlerinde bu kaynaklardan bir çok anlatma vasıtaları alıp kullanmışlardır.

Divan edebiyatının belki en büyük şairi olan Fuzulî bu köklü noktayı divanının ön sözünde şöyle anlatır:

"Bu hale mukarin meşşatai himmetim reva görmedi ki muhadderei hüsnü nazmım pirayei maariften halî, menassei dehirde cilve kıla ve sırf istidadı ulüvvi rıf'atim rıza vermedi ki riştei silki şiirim, cevahiri ilimden âri, gerden - bendi âlem ola. Ziraki ilimsiz şiir, esası yok divar olur ve esassız divar gayette bi itibar olur. Payei şiirimi hilyei ilimden muarra mucibi ihanet bilüp ilimsiz şiirden kalbi bi ruh gibi teneffür kılup bir müddet nakdi hayatım sarfı iktisabı fünuni ilmi aklî ve naklî ve hasılı ömrümi bedel iktinayi fevaidi bikemî ve hendesî kılmağın murur ile lâlei

esnafı hünerden şahidi nazmıma pirayeler mürettep kıldım. Ve tedrici ile tetebbui ehadis ve tefasir edip fazileti şiire mezemmet isnadı naksi himmet olduğunun hakikatin bildim.„

Şairliğini tamam etmek için tefsir ile hadisten hendese ile felsefeye kadar öğrendiğini söyliyen Fuzulî, ümmet devri için hemen her şairin tuttuğu yolu göstermiş oluyor. Asıl dikkatimize değmesi gerek olan nokta, şiirini bunlarla süslediğini söylemiş olmasıdır. Şimdi bu bakımdan Divan edebiyatının hangi kaynaklardan faydalandığını, hangi temellere dayandığını görelim.

66§ Divan edebiyatında felsefe—Divan edebiyatçıları Fars edebiyatından şekil alışları yaparken o edebiyatın XII. ve XIII. asırlarda felsefece içine girdiği tasavvuf fikirlerini de hemen aynen aldılar. Şairler çok kere sofî ve sofîler de pek az istisna ile şairdiler. Bir tarika ve tekkeye mensup şairler olduğu gibi böyle bir nisbeti olmadan tasavvuf fikirlerini şiirlerinde ileri sürenler de vardı. Birinciler hakkında tekke edebiyatından bahsederken malûmat verdik. Divan edebiyatı bilhassa ikinci neviden olan, yani doğrudan doğruya derviş olmayıp dervişliğin icap ettirdiği kayıtların hiç birine bağlı olmadan sırf bir felsefe ve ahlâk talâkkisi olarak tasavvuftan ilham alan şairlerle doludur. Eserlerinde felsefe olarak sofîlik görünen Bakî, Nef'î, Nabî mizac bakımından asla devriş meşrep değildiler. Bakî; âlim bir medrese mensubu; Nef'î, biraz önce söylediğimiz gibi icabında başkalarının zayıf ve kötü taraflarına hucum eden bir hicivci; Nabî, sofî bir ahlâk ve kâinat telâkkisini eserlerinde tekrar ettiği halde derviş sayılamıyacak bir şair idi. Bunun içindir ki bu türlü şairler tasavvuf fikirlerine samimî olarak bağlanmadıklarından sun'î kalmışlardır.

Divan edebiyatında bol bol rasgeldiğimiz (bezmi elest, pîri mugan, harabat, zenciri zülf, gül, bülbül) gibi remz olarak kullanılan sofiye tabir ve ıstılahları Divan şairlerinin ancak kelime hokkabazlığı etmek için kullandıkları birer aletten başka bir şey değildir. Bilhassa on yedinci asrın ikinci yarmından sonra yetişen şairlerde tasavvufun, insan iradesini ehemmiyetsiz gören, ve varlıkta birliği pek amiyane bir şekilde kabul eden düşünüş tarzı tam bir (Kendiniseverlik: Egoisme)e varmış; iyilikle, kötülüğü birbirinden ayırmıyacak kadar ahlâk bakımından bozulmuş,

"Şarap iç, güzel sev, bir günlük ömrünü hoş geçir„

öğütlerile hülâsa edilecek bir derekeye düşürülmüştü.

Son asırlarda bu derece bayağılaştırılan tasavvuf meyli, Divan edebiyatımızın kök felsefesini teşkil eder.

Yeni devir edebiyatında yeri olmakla beraber eskiliğe de bağlı tarafı olan Ziya Paşa bile bu fikirleri söyleyerek felsefe yapmaktan kendini alamamıştır:

İç bâde güzel sev, var ise aklü-şuurun,
Dünya var imiş, yâ ki yok olmuş, ne umurun.

sözlerile:

Sendendir ilâhi yine bu mekr-ü bu fitne,
Bu mekr-ü bu fitne yine sendendir ilâhi.

beyiti, o zihniyetin en açık birer düsturudur.

Bu düşünüşün en büyük saikını, yaşama telâkkisinde aramalıyız. O zamanın adamlarınca bu dünya fânidir. Onun üzerindeki hayat ta fânidir. Bu, bir *Berzâh âlem*inden başka bir şey değildir. Öldükten sonraki âlem, *Ahret*

âlemi ancak bâkidir. Orada ki hayat, ebedîdir. Şu halde dünya, ahretin bir tarlasıdır. Burada ne ekersek orada onu biçeriz.

Madam ki dünya ve onun üstünde geçirdiğimiz hayat ölümlüdür; hiç bir şeye ehemmiyet vermemeli, hoşça gün geçirmelidir.

Çü ömr bâki değüldür, gülü şerap ile hoş
Bu bâki ömrünü sür ta ki ömrdür fanî.

beytiyle bu fikrini söyleyen *Hoca Dehhanî* den Ziya Paşaya kadar hep bu fikir söylenup durmuştur.

67§Divan edebiyatında ilim—Divan edebiyatının kurulup sürdüğü devirler tam bir ümmet devri olduğu için o çağlarda yaşayanların ilim kaynağı, islamlığın temellerini bir sistem haline getiren medrese olmuştu.

Medrese iki kökten kuvvet alıyordu. Biri dinin iki büyük esası olan Kur'an ile Hadis; digeri de Yunanlılardan gelip medresenin dinle barıştırmağa uğraştığı bilgilerdi.

Kur'an ve hadisten alınan esaslar, âlemin yaradılışı (tekvin), öldükten sonra dirilme (haşr), cennet ve cehennem, Allahı görmek (ru'yetullah) gibi noktalardır. Bunlara sonra dinin aslında uydurma bir takım hikâyeler, hurafeler de karışmış, Kur'anda ve hadiste bulunmayan bir çok asılsız şeyler de ilâve olunmuştur.

Meselâ kâinatın yaratılışı ve miraç meselesinde geçen Levh, Kalem, Sidret-ül-münteha, Tuba ağacı, Arş, Kürsi gibi remzî mefhumlar, insan muhayyilesinin kattığı yeni yeni resimlerle büyüyerek asırlarca dımağlar üzerinde müessir olmuştur. Hele cennet hayali; güzel mevkilerde kurulmuş köşkleri, her türlü zevk ve rahat vasıtalarile bu âlemin faniliğinden yorulan gönülleri dinlendirmiştir. O devirler için ideal âlem, budur.

Cennet, sekiz tane olarak düşünülüyordu: beyaz

inciden yapılmış Dar-ül-Celâl, kırmızı yakuttan kurulmuş Darüs- Selâm, yeşil zümrütten bina edilmiş Cennet-ül-Me'vâ, sarı mercandan Cennet-ül Huld, beyaz gümüşten Cennet-ün - Naim, kırmızı altından Cennet-ül- Firdevs, miskten kurulmuş Cennet - ül - Karar, parlak inciden Cennet-ül- Adn.

Bunlarda bir çok gönül çekici güzel ırmaklar, bahçeler de vardır. Kevser, Tesnim, Selsebil, bu ırmakların başlıcalarıdır. Firdevste uhrevî zevceler olarak yaratılmış olan *huriler*, iyi kulların hizmetinde bulunmak üzere yaratılmış ve gençlikleri bitmiyen *gilmanlar* vardır. Cennetin bekçisi ise *Rıdvan* isimli bir melektir.

Bu sekiz cennetin altında altı tane de göl vardır. Bunların altında ise yedi gök bulunur. Arz düzdür ve Kaf dağının sekiz silsilesile çepçevre kuşatılmıştır. Her biri arasında yedi deniz vardır. En dışta dağlar silsilesinin etrafına bir yılan sarılmıştır. Buralarda hiç insan yoktur, cinler vardır. Arzın altında yedi tabaka bulunur. Önce bu tabakalar birbiri üstünde yüzermiş, sonra bir melek onları sıkıştırmış. Bu melek sağlam bir kayanın üstünde oturur, kayanın altında kocaman buğa, buğanın altında bir balık, balığın altında bir ummân, ummanın altında cehenemin yedi tabatası, onun altında fırtına, onun da altında zifiri bir karanlık varmiş (!).

(Muhammediye) gibi halka yayılmış eserlerde görülen bu hurafelerle dolu telâkkilerden başka, medresenin eski Yunandan aldığı kâinat telâkkisi vardır ki bütün Divan edebiyatına müessir olması bakımından burada ondan da kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

Aristodan beri gelen Yunan fikir türesine göre felsefe iki büyük bölüme ayrılır: (A) *Hikmeti Nazariye*, (B) *Hikmeti Ameliye*. Birincisi insan iradesinin dışındaki hususlardan, digeri insan iradesi altına girebilen

maddelerden bahseder. *Hikmeti Nazariye* üçtür: (a) *İlmi ilâhî*, (b) *İlmi riyazî*, (c) *İlmi tabiî*

İlmi ilâhî cismanî olmayan varlıklardan, metafizikten bahseder; (a-1) *İlk başlama*, yani *Allah* ile (a-2) akıl ve nefis, yani *ruh* bahislerine ayrılır.

İlmi riyazî aklın maddeden ayrı tasavvur ettiği halde hadisat âlemindeki varlıklarla beraber olduğu zaman anlayabildiği bilgilerdir ki dört kısımdır: (b-1) *heyet*, (b-2) *hendese*, (b-3) *hesap*, (b-4) *musikî*.

İlmi tabiî ise *dört unsur* (*toprak, su, hava, ateş*) ile bunların bir araya gelmesinden hasıl olan bütün mürekkebattan bahseder.

Hikmeti ameliye de üçe ayrılır: (a) *ilmi ahlâk*: şahsî vazifeler ilmi; (b) *ilmi tedbiri menzil:* aile vazifeleri ilmi, (c) *ilmi tedbiri müdün:* cemiyete ait vazifeler ilmidir.[1]

Divan edebiyatının bütün mahsullerinde hep bu bilgiler ve bu ıstılahlardan istifade edilerek bir çok ihamlar, istiare ve teşpihler yapılmıştır. *Cevher, araz, suret, madde, heyulâ, nefsi kül, felekül - eflâk* gibi tabirler hep böyle alınıp kullanılmıştır.

Bu sisteme göre âlemin nasıl var olduğunu görelim:

Önce *mebdei evvel*, bir başlangıç olmak üzere bundan sırf akıl ve nefis zuhur eder. Buna *aklı kül* derler. *Aklı kül*den on akıl, dokuz nefis, dokuz felek çıkar. Eski şiirlerde çok rasgeldiğimiz *ukulü aşere, nüh felek* hikâyeleri bunlardır.

Onuncu akle *Aklı fa'al*:*çalışan akıl* derler ki dört unsurdan müteşekkil, âlemle temas edebilecek derecede

[1] Aristodan beri gelen bu bölümlerin mufassal şekli, XVI. asırda yaşamış olan Kınalı zade Ali Efendinin (Ahlâkı Alâi) atlı kitabında yazılıdır.

cismaniyet kespetmiştir. İşte bu inanışlar Batlamyus'un hey'et telâkkisile birleşince Divan edebiyatının en köklü bir bilgi kaynağı vucuda gelmiş demektir.

Buna göre, âlemin ortasında *arz* vardır ve bu dönmez, durur. Bunun etrafında *semavat: gökler* denilen içi boş ve merkezleri bir, dokuz zarf vardır.

Bunlar bir soğanın zarları gibi birbiri içine konulmuşlardır. Yedincisine kadar herbirinde yedi *seyyare* bulunur: *Ay, Mirrih, Zühre, Güneş, Utarıt, Müşteri, Zuhal.*

Bunların dışında sabit yıldızların bulunduğu *sekizinci felek* gelir. Hepsini de *Felek-ül-eflâk* kuşatır. Onda yıldız yoktur. Bundan dolayı *Çerhi atlas* ismi de verilir. Şeffaftırlar, göze görünmezler.

Bu feleklerdeki yıldızların hepsi ayrı bir madenden yapılmıştır. İnsanların mukadderatı onlara bağlı görülür ve herbirinin ayrı ayrı işler gördüğü tasavvur edilir.

Bu telâkkileri bilmedikçe Divan edebiyatını anlamak mümkün değildir. Meselâ, Fuzulînin şu beyitleri buna güzel bir misaldir:

Gül ateş üzre eder akdi Zühre vü şebnem
Tedarüki Kamerü Şems eder saba ü mesa.
Bu kimya sebebinden acep midir olsa
Elinde dânei erzen mesabesinde tılâ.

Burada Allahın kudretini izah ederken Fuzulî, güneş ile ayın, altınla gümüş madenlerinden olduğuna işaret ediyor. Bunun böyle addedildiği bilinmeden o mısralardan hiçbir şey anlamak kabil değildir.

İşte bu toplu bilgilerle artık biz Divan edebiyatının iki mühim temelini görmüş ve öğrenmiş oluyoruz.

Divan Edebiyatının Kıymeti

68 § Dil bakımından kıymeti—Divan edebiyatı, Türkçenin her üç edebî lehçesinde (Çağatay, Osmanlı, Azerî) dil yönünden özlüğünü çok kaybetmiştir. Eski Uygur edebiyatında en mücerret mefhumları söyliyecek Türkçe kelimeler varken, yalnız islâmlığın Arapta ve Farsta yarattığı ortak edebiyata uymak zorile onları bırakmış, Arap ve Fars dilinden kelime almak göreneğine uymuşuz. Divan edebiyatçıları en basit düşünceleri bile *olmak, etmek, eylemek, kılmak* gibi yardımcı fiillerin yanına arapça ve farsça sözler getirerek anlatıyorlardı. *Fevt olmak, feryat etmek, sebat eylemek, perişan kılmak* gibi binlerce mürekkep fiiller böylece köksüz olarak, boş yere dilimize girdiler. Bu *etti, eyledi*ler de olmasaydı, birçok şairlerin şiirlerini, birçok yazıcıların nesirlerini farsça sanmakta haksız sayılmıyacaktık.

Âşık paşa, Fuzulî ve başka birçok Divan edebiyatı şairleri, Türkçeyi kaba ve işlenmemiş bulduklarını daima açıkça ve bazan da acıyarak yazmışlardır. Halbuki açık Türkçe ile söyledikleri zaman, onun gizlice var olan inceliğini meydana çıkarmış bulunuyorlardı. Millî dilde zevkleri okadar bozulmuştu ki böylece kendi kendilerini yalancı çıkarmış olduklarının bile farkına varamıyorlardı.

Eğer tuttukları yolun sapalığını görüp de emeklerini doğru yana çevirebilmiş olsalardı ana dilimiz, yavaş ve emniyetli yürüyen bir tekâmülle kendi yatağında akan bir ırmak gibi etrafından su ala ala verimli ve diri bir hale gelmiş bulunurdu.

Başka bir bakımdan Divan edebiyatının dilce özünü kaybetmesi, bir klâsik Türk edebiyatının var olmasına da engel olmuştur. Divan edebiyatı, belki XIII. asırdan XIX. asrın ortalarına kadar süren hayatında Arap ve Fars

islâmı edebiyatları içinde klâsik tanılabilir. Fakat Türk edebiyatının çok eski çağlardan beri akıp gelişile bütün dünya edebiyatları içinde onu klâsik saymak aslâ doğru olamaz.

Bu noktayı çok iyi anlamalıyız. Bir edebiyat müessesesinin klâsik olabilmesi için o edebiyatın kendinden önceki edebiyatlardan birile tekâmül bağı bulunması, millî veya âlemşumul bir kıymet alması ve kendinden sonraki edebiyat müesseseleri için dış ve iç bakımından bir örnek olabilmesi gerektir. Bundan başka klâsik denilebilecek edebiyatların belli kaideler ortaya koyması ve onların içinde yaratıcılığa imkân vermesi de şarttır. Bunun için belli başlı dinlerin muayyen naslarından kurtulması ve lâyik olması bir zarurettir. Rönesansını yapmamış bir cemiyette ise hayatta ve edebiyatta lâyiklik mümkün olamadığına göre Divan edebiyatının lâyik ve klâsik olabilmesi hatırdan bile geçemez.

XVII. Asır Fransız edebinatında *Corneille, Racine, La Fontaine* gibi şairler; XVIII. asır Alman edebiyatında *Lessing, Goethe* ve *Schiller* gibi dâhiler, işte bu vasıfları taşımak bakımından kendilerinden sonraki edebiyatlara göre klâsiktirler. Hangi edebî mesleğe mensup olursa olsun her Fransız ve her Alman en güzel Fransızca ve en güzel Almanca olarak bu şairlerin yazılarını tanırlar.

Halbuki bizde yalnız mevzular değil, belki mevzudan daha çok şekil ve bilhassa dil; *Fuzulî, Bakî, Alişir Nevaî, Nef'î, Nedim, Şeyh Galip* gibi büyük şairlerin bile klâsik olamamalarına sebep olmuştur. Hangi Türk, en güzel Türkçe diye bunların, hattâ daha çok yeni olan şairlerimizin yazılarını gösterebilir?

Onun içindir ki Divan edebiyatı, bazılarının sandığı gibi Türkçeye, onu incelterek ve zenginleştirerek bir şey

kazandırmamış, belki kazandırmış gibi görünen noktalarda ona bir çok şeyler kaybettirmiştir. Bu yüzden Divan edebiyatı klâsik bir edebiyat olamamış, dünya edebiyatları içinde mühim bir yer alamamıştır.

Dilde özlülüğünün bozulması, Divan edebiyatının halka yayılmasına da engel olduğu için köksüz bir ağaç gibi kalmış, dışından görülen kocamanlığa karşı millet vicdanında derin bir iz bırakmadan yıkılıp gitmiştir. Divan edebiyatının özsüzlüğüne, asırlarca yaşamış bir cemiyet müessesesinin cemaat vicdanında ufak bir acı bile bırakmıyarak çokmesinden daha canlı bir delil bulunamaz.

Milâttan dokuz asır önceye ait olduğu halde bir *Odise* veya *İlyada*, Şeyh Galibin daha dün yazılmış sayılacak kadar yeni olan *Hüsün ve Aşk*ından çok yaşıyor, daha pek çok ta yaşıyacak. Bu neticeleri görüp atalarımızın nekadar yanlış bir yolda yürüdüklerini anlamamak, anlayıp ta acımamak ve kızmamak mümkün müdür?

69§ Millî ve beşerî kıymeti—Bir edebiyata *millî* diyebilmek için o edebiyatın, içinden çıktığı cemiyetin varlığını anlatması, eremediği ve ermek dilediği ülküleri dile getirmesi gerektir. Millî bir edebiyat, bir cemiyetin *dün*'ü *bugün*'ü, *yarın*'ını içinde saklar. Divan edebiyatı bu bakımdan *millî* olamamıştır.

Nasıl *millî* olabilirdi ki *Ümmet* kültürü, onda *millet* mefhumunu yutup eritmiştir. Divan edebiyatı, ortak islâm medeniyetinin şekillerini alıp içini kendi milletinin eski çağları ve yeni yaşayışlarıyle doldurucak yerde, hikâye mevzularını bile yabancı ellerde olup biten maceralardan seçmiş bulunuyor.

Bunun için, Divan edebiyatının kendi gözellik bakımınca

en yüksek addedilen eserleri de halka yayılamamıştır. Süleyman Çelebinin *Mevlûd*'u, Yazıcı oğlunun *Muhammediye*'si, Fuzulînin *Hadikatüssüada*'sı gibi halkça tanınmış ve okunmuş eserlerde halka kendi benliğini, millî an'anelerini tanıtacak, andıracak, millî şuuru uyandıracak tek bir söz yoktur.

Millî kültüre yararı dokunmıyan Divan edebiyatı beşerî kıymeti itibarile de çekilen emeğe uygun bir değer taşımıyor. İnsanı görüş ve gösterişte, beşer tabiatını canlı bir noktasından yakalayıp anlatacağına, dış tasvirleri ve kelime oyuncakları yaparak teferrüatla uğraşmıştır. Eski Yunan edebiyatının bugün bile yaşıyan ve bilhassa XV. asırdan sonra bütün medenî milletler edebiyatına örnek olan eserlerindeki ölmeyen taraf, türlü çağlar ve devirler üstünde, insanlığın değişmiyen ruhî zaaf ve kuvvetlerini sevgide, öçte, kıskançlıkta, işte ve kahramanlıkta gösterebilmiş olmasıdır.

Divan edebiyatında bu cihet pek zayıftır. Kendi milletinin olmıyan ve 20-25i geçmiyen sayılı mevzular içerisine kapanıp kalması ve yaratıcı kudretini ancak bu mevzuların tebliğ ve ifadesinde gösterebilmesi böyle beşerî bir kıymet almaktan Divan edebiyatını tamamile mahrum etmiştir.

Onun içindir ki Divan edebiyatının başlıca eserlerile bugün bir insanın ruhunu terbiye etmeğe imkân yoktur. En kuvvetli âşık tipi, her iki manasında, *Mecnun* dur. Bellibaşlı bir kahraman tipi gösterilemez. Halk edebiyatımızı dolduran birçok kahraman tipleri Divan edebiyatı için beğenilir bir mevzu olamamıştır. *Efrasiyap*, Turanlı bir kahraman olarak Divan edebiyatı şairlerinin eserlerinde değil, Firdevsînin Şehnamesinde yaşar.

Teferrüata ait güzelliklerini belki bugün bile sevmemiz

mümkün olan Divan edebiyati ne millî, ne beşerî kültür itibarile hiçbir suretle bizi doyuramaz. Divan edebiyatının zevkini bir müze eşyası gibi değil de canlı bir varlık gibi duyanlar, bunda beşerî ve âlemşümul bir değer olduğunu sanmaktadırlar. Halbu ki bu noktada nekadar aldandıklarını, diğer milletlerin klâsik olmuş edebiyatlarını gözönüne getirdikleri zaman kendileri de kolayca anlıyabilirler.

70§**Divan edebiyatının estetiği**—Bu edebiyat en köklü vasfile *kelimeci*dir. Orta çağlarda Eflâtunun *fikirler* nazariyesile Pitagorun *adet* nazariyesi, bütün varlığı *fikirler* ve *adetlerle* izah etmekte umumî bir telâkki olmuştu. Divan edebiyatının yaşadığı devirlerde gerek dinden, gerek medresenin iskolâstik dediğimiz felsefesinden ve gerek tasavvuf yolundan gelen mefhumlar ve tabirler hakikî hayat ve varlıklarla şairlerin alâkalarını kestirmiş, onlara *kelimeler*den kurulmuş bir uydurma âlem yarattırmıştır.

Meselâ *göz, kirpik, kaş* onların hayalinde *tîg, şimşir hançer, tîr, keman, nâvek, nize, nişter* kelimeleri haline geçmiştir. Bunlarla hemen şu terkipler yapılıvermiştir: *Tîgzen, şimşirgüdaz, hançerbekef, tirendaz, kemankeş, nâvekefken, nizebaz, nişterkeş* gibi.

Bu hal Divan şairlerini tabiattan ve tabiîlikten uzaklaştırmış; uydurmacı, mubalâğacı ve teferrüatçı yapmıştır. Derinlik mefhumundan mahrum eski minyatürler gibi en ince teferruatla dolu, fakat umumî görünüşünde tamamile sun'î kalmıştır. Meselâ:

Minkarına dilerse alur çerhi dânevar
Ankayi kafi kadrine bir tu'medir cihan.

beyitini düşünmeğe kalkışmak büyük bir cesarettir. Çünkü beynimiz bu hayali tasavvur etmek için bir balon gibi

şişse bile, patlamadan o mazmunu içine alamaz. *Çerh, anka, kaf* gibi kelimeler birer silik hayalden başka dimağımızda nasıl bir iz yapabilir ki bunlarla bütün kâinatı bir darı tanesi gibi gagasına sığdırabilen *Zümrüdü anka*yı tasavvur edebilelim?

Bu şairler için ehemmiyetli olan, gördükleri varlıkların kendi duyguları üzerinde kalan izleri değil; belki dimağlarında yaptıkları tedailerle zihnî bir muadele ve tenasüp yapmaktır. Şair Nedim

Gülüm şöyle, gülüm böyle demektir yâre mutadım.

derken, hiç bir zaman baharda açan *gül*'ü düşünmemiş; onun klişesile sevgilisine hitap etmesi, sırf bir kelime tedaisinden ibaret kalmıştır.

Bunun içindir ki Divan edebiyatı şairleri hep aynı vasıftaki bir *güzeli* sevmişlerdir. Sevgi diyince *ateş, pervane, gül, bülbül*,. sıra ile kafalarında canlanmış; fakat ne o *ateş* hayattan yakıcılığı, ne o *pervane* ateşe atıcılığı almış, ne o *gül* kokabilmiş, ne o *bülbül* ötmeye muvaffak olmuştur. Bu bakımdan Divan edebiyatı, büyük duyguları ve tabiî hayatı anlatamamış, mısralar ve beyitlerin küçük odacıklarında fırçasının ince ucile sevgilisinin saçındaki telleri birer birer çizmeğe uğraşan bir nakkaş gibi tamam *teferrüatçı* bir sanatkâr halinde kalmıştır.

Bunun neticesi, *taklitçilik* olmuştur. Tezkereleri dolduran bir çok şairler, hep birbirlerine *nazire* söylemişlerdir. Birbirlerinden ayrılıkları, seslerindeki incelik ve kalınlıktan ibaret kalmış arılar gibi asırlarca aynı nağmeyi vızıldayıp durmuşlardır. Bu hükümde ne kadar haklı olduğumuz, bir nazire mecmuasını alıp bakmakla pek kolay görülebilir.

Bu derece hayattan uzak kalmış bir edebiyatın yaşayamamasından daha tabiî ne olabilirdi. Bilhassa yarım asırdanberi bu edebiyat ölmüş bulunuyor. Son titremeleri, arta kalan bir kaç şairde görüldükten sonra o, *dünün* büyük mezarlığına gömülmüştür. Andacı, üstünde sadece bir **(Hüvelbakî)** yazılı, yosunlu bir mezar taşıdır.

KİTAPLAR [*]

Türk Edebiyatı Tarihi — *Köprülüzade M. Fuat*
Divan E. Antolojisi
Selçukiler devrinde Anadolu şairleri — *(Türkyurdu: No.22)*
Alişir Nevaî ve Tesiratı: *(TürkyurduNo.27)* „
Fuzulîye ait bazı notlar: *(Türkiyat.II)*
Müverrih Âli ve bir eseri: *(Hayat No.45)* „
Son asır Türk şairleri: *İbnül-Emin Mahmut Kemal*
Nef'îye dair: *(Tarih E.M.96)* „ „
Türk Edebiyatı Tarihi: *Sadettin Nüzhet*
Tarihi Edebiyat dersleri: *İbrahim Necmi*
Türk Edebiyatı nümuneleri: *H. İhsan, H. Tevfik, H. Âli*
Edebiyat Tarihi dersleri: *Agâh Sırrı*
Nedim Divanı: *Halil Nihat*
Nümunei edebiyatı osmaniye: *Ebüzziya Tevfik*
Epope: *Ali Canip*
Edebiyat:
Leylâ ve Mecnun:
Seyit Nesimi *(Güneş: No. 7)*
Nedim: *(Türkiyat:No.1)* „
Osman zade Tâip *(Türkiyat 2)*
Diyorlar ki: (Divan E.hakkındaki telâkkilere bakınız): Ruşen Eşref
Türk Âlim ve San'atkârları: *Ahmet Refik*
Osmanlı Müellifleri: *Bursalı Tahir*
Harabat: *Ziya Paşa*

---

[*] Buraya yalnız Edebiyat amatörlerinin bakacakları eserler yazılmıştır. İkinci cildin sonuna konulacak olan etraflı kitabiyat listesinde bu cihet tamamlanacaktır.

Bir kaç not

1 — Birinci kitabımız bu sahifalarda bitmiş bulunuyor. Edebiyatla uğraşmamış olanlarımızın da kolaylıkla Türk duyuş ve düşünüşünü görebilmeleri için emek verdiğim bu toplu ve küçük eserde başlıca eksik olarak, Türk edebiyatının en geri kaynakları ile zaman içinde geçirdiği türlü devrelerin anlatılmaması gösterilebilir.

Bu nokta bilerek ve düşünülerek yazılmamıştır. Bugüne kadar alışılmış olduğu şekilde Türk edebiyatına VIII. asırdan başlamanın doğru olmadığını, tarihimizi yeni çığırda nasıl en geri çağlara kadar derinleştirerek tetkik ediyorsak onun bir parçası olan edebiyatımızı da aynı suretle en uzak çağlarda ve yerlerde aramamız lâzım geldiğini sezdiğim ve buna inandığım için bu günden yeni bir araştırma yapmayı ve sonra neşretmeyi daha uygun buldum.

Bu kitabın basılmıya başlanışından beri geçen bir sene içinde boş durmayıp çalıştım. Bugünün edebiyat tarihi telâkkilerindeki eksikliği, büyük tarih tezizin açtığı doğru ve sağlam yolda yürüyerek tamamlamak için bu yep yeni mevzuda daha çok işlemek lüzumunu duydum. Yakında ve gene bir deneme olarak bu emeğin neticelerini bir küçük broşür halinde bastıracağım. Onu okuyacaklar, bu kitapta eksik olduğunu söylediğim noktayı hiç olmazsa kısmen tamamlanmış bulacaklardır sanırım.

2 — Kitabın sonuna konulan *Karşılaştırma* cetvelinde bugün yaşayan şark ve garp edebiyatlarının en büyük eser veya adamları asır asır ayrılmış olarak görülecektir.

Şimdiye kadar böyle mazbut bir şekilde yapılmamış

olan bu karşılaştırmalar, yakın devre kadar gelen edebiyatımızın hangi cihetlerde kuvvetli, hangi noktalarda zayıf olduğunu, hangi çağlarda başka edebiyatlarla münasebette bulunduğunu, hangi eserler ve ediplerimizin hangi asırlarda yaşadığını kolayca gösterecektir. Dünya edebiyatlarile bizimkini karşılaştırmak istiyenler için bu cetvelin yardımı olacağı umudundayım.

3 — Millî destanlardan bahsederken âlemin yaradılışını gösteren bir kozmogoniyi yazmış ve orada yaratıcı Tanrı olarak (Karahan)ın adını söylemiştik (Madde § 11). Türk esatirinde *Karahan* bulunduğu gibi bir de *Kayrahan* vardır. Bunlar hakkında biraz daha tafsılât vermeği münasip gördük.

Altay diniyatının tetkiki, *Kayra han* ile *Kara han*ın başka başka olduğunu meydana koyuyor.

Kayra han, daha ziyade ilâhların bir vasfı olarak kullanılmıştır; *tealâ, mütea*l demektir. Aydınlık ilâhı *Bay Ülgän*e *Kayra han* denildiği gibi karanlık ilâhı olan *Erlik*'e de *Kayra han* denilir.

Radloff lûgatinde (C. II. s : 29) "*Kayrak - kan*, bütün şark türkçesinde ilâhların şerefli sıffatı olarak söylenir„ denilmiştir. Bununla beraber *Kayra* kelimesinin *merhamet, şefkat* manalarını ifade ettiği de kaydolunmuştur. *Kayran* kelimesi de *aziz, güzel, sevimli* manalarına gelir. Kazak-Kırgızcada "*Kayran elim !„, aziz yurdum* demektir.

Katanof'a göre *Kayrahan* Mogolca bir kelimedir ve *kudretli, güçlü* manasınadır.

Kayrahan tabirile *Karahanlı*'lara unvan olan *Kadır han* ve Orhon âbidelerinde geçen *Kadır Han Yış* kelimeleri arasında münasebet vardır. *Kadır* kelimesi *-Aduk Ayuk, Ayu*da olduğu gibi-*d* harfi *y* harfi olarak *Kayır* şekli-

ne girmiş olabilir. Uygur metinlerinde görülen "*Kadır Bilge Tanrı İlig Kutı*„ cümlesinde *Kadır* ayni kelimedir.

Radloff [Aus Sibirien. I. s: 361-362] de âlemin yaratılışına ait bir rivayetten bahsederken bütün âlemin babası ve yaratanı olan *Bay Ülgün*'e inanıldığını söylüyor. Bunun dört oğlu vardır: *Pırçak han, Tös han, Kara han, Söylep han.*

Kara han'dan başkası takdis edilir. Karahan, babasına asî olmuş ve karanlıklar âlemine sürülmüştür. Bu izahlara göre en büyük ilâh *Kara han* olmayıp önce diğer büyük ilâhlara sıfat olan *Kayra han* olmak icap eder. [1]

4 — (Madde § 9) da *Kurd'un* totem olduğundan ve umumiyetle totemlerin menşe addedildiğinden bahsetmiştik. Burada totem karşılığı olarak kullanılan *Ongun* kelimesi hakkında da birkaç satır yazınayı faydalı gördük.

Ongun kelimesi islâm edebiyatında ilk defa *Reşid-üd-Din*'nin *Cami-üt-Tevarih*'inde görülür. Selçuknamelerde, bazen imlâsı değiştirilerek kullanılan bu kelime, Reşidüddinin eserinden geçmiştir. Reşidüddinden önceki zamanlara ait Türk kaynaklarında bu kelimeye rasgeliniyor.

Ongun mogolca bir kelime olarak görünüyor. Eski Ortaasya şamanlığını muhafaza eden Türk ve Mogol kavimleri „Atalar" kültü ile bağlı türlü putlara taparlar. Bunlar, insan, kuş ve başka hayvanlar şeklinde basit heykellerdir. Her şamanın evinde birkaç put bulunur. Bu putlara bütün Mogol kavimleri *Ongun*, Türkler *Töz-Tös, Eren, Tanara* derler.

Töz-Tös, Divanı Lûgatin (C. III. s: 88) de asıl, menşe, esas manasına gösteriliyor ki totem de bundan başka birşey değildir.

[1] Bu hülâsa, değerli araştırıcı Abdülkadir Beyin basılmamış bir etüdünden çıkarılmıştır.

Bugün Ortaasya Türklerinde Tös, *sima, renk* manasına gelir. Babadan kalma şeyleri hâtıra:andaç olarak saklıyanların „Atalarımızın Tös'ü diye saklıyoruz„ demeleri, bu kelimenin yeni manasile eski manası arasında bir münasebet olduğunu meydana kor. Yakutların, totemlerine Tanara, Oranhaların *Eren* demeleri, ayni manayı daha yeni kelimelerle ifade ettiklerini gösterir.

5 — Hibet-ül-Hakayık'ın şeklini anlatırken (Madde § 54) kitabın esas bahislerinin dörder mısralı kıtalardan mürekkep olduğu söylenilmemiştir. Misal olmak ve bu eksiği tamamlamak üzere buraya şu iki kıtayı örnek olarak alıyoruz :

— 1 —

Sücük tattın irse acıkka anun
Birin gelse rahat gelür renc onun
Aya renç katıgsız surur umgucu
Bu acun kaçan ol umunçka urnu.

Tatlı tatdınsa acıya anuk (hazır) ol.
Bir kerre rahat gelse on meşakkat gelir.
Ey, meşakkatsiz surur umucu (ümit eden)
Bu dünya, o umuda nasıl yer olur?..

— 2 —

Nikap götrür acun birar yüz açar.
Yazar kol acar tek yine terk kuçar.
Yarıngı bulut tek ya tüş tek hali,
Drenksiz geçer baht ya kuş tek uçar.

Dünya bir aralık peçesini kaldırır, yüzünü açar.
Kucaklar gibi kol açar, yine çabucak kaçar.
İlkbahar bulutu veya rüya gibi boş,
Bahıt vakitsiz geçer, yahut kuş gibi uçar.

Belli başlı isimler

A

Ahdî 139
Ahmedî 131
Ahmet Azmi 138
Ahmet Remzi 138
Ali (Kınalızade) 146
Ali 130
Âli 136,137,138
Alişir Nevaî 129,130,131,149
Altıparmak Mahmet 131
Arif Çelebi 130
Asım 139
Asım Efendi 137
Aşık Çelebi 139
Aşık Paşazade 136,148

B

Bakî 131,142,149
Batlamyus 147
Bayazıt 136
Behiştî 129,130
Beliğ 140
Beyanî 139
Bursalı Halil 130

C

Camî 129,130
Cavit Ahmet Bey 137
Celîlî 130
Cemaleddin Huldî 131
Corneille (Korney) 159

Ç

Çaker 130
Çakerî 131

D

Darir 130
Devletşah 139

E

Edip Mehmet Emin 137
Eflâtun 152
Efrasyap 151
Esat Efendi 140
Evliya Çelebi 138

F

Faizî 139
Fatin Efendi 140
Fazlî 130
Fehim Ef. 139
Fikri 130
Firdevsî 130,151
Fındıklılı Mehmet ağa 136
Fuzulî 130,131,132,134
135,142,147,148,149,151

G

Goethe (Göyte) 141,149
Gubarî 131
Güftî 139
Gülşehrî 129
Gürcü Mehmet Paşa 133

H

Haletî 131
Halife 130
Hamdi 129,130,131
Hasan Çelebi 139
Hatifî 129
Havaî [Hevaî] 131,132
Hayalî 130

Hızır 140
Hoca Sadettin Ef. 136,137
Husrevi Dehlevî 129
Hüseyin Vaiz 135

İ

İbni Kemal 130
İbrahim Efendi 136
İzzet Efendi 137
İzzet Paşa 131

K

Kâmî 131,
Kâni 132,135
Kanunî Süleyman 131,136
Kara Çe.Z. Abdül'aziz 137,138
Kâtip Çelebi 135,136,139
Küçük Çelebi Z. Asım 127

L

La Fontaine (Lâ Fonten) 149
Lârendeli Hamdi 129
Lâtifi 139
Lessing 149
Likaî 130,131
Lûtfi Paşa 136

M

Mahmut 130
Mahvî 130
Mahmut III 136
Mustafa Bey (koca nişancı) 136
Mahmut Emin 140
Mecnun 151
Mesut İbni Ahmet 129
Mevlâna Aptullah 130
Mir Alişir Nevaî 139
Miri Haydar 129
Molla Hasan 131
Molla Lûtfi 132
Muhibbî 130
Muidî 130
Murat II 140
Mustafa Efendi 136
Mustafa Nami Efendi 137

N

Nabi 131,135, 142
Nahifi 138
Naima 137,138
Necati 130,138,140
Nedim 149,153
Nef'î 132,133,134.142,149
Nergisî 134,135
Neşrî 136

P

Peçevî 136,137
Pitagor 152

Ö

Örfî 130

R

Rainiz 140
Racine (Rasin) 149
Rasih 138
Raşit 137,138
Raşit Mehmet Efendi 137
Revanî 130
Rif'atî 131
Riyazî 139
Riza 139
Rıfkı 130
Ruhî 131
Rüstem Paşa 136

S

Sâdi 129
Safvet 140
Samî 130
Sciller (Şiller) 149
Sefaî 130
Sehî 140
Selânikli Mustafa Ef. 137

Selim I 136
Selim III 137
Seyfi Serayı 129
Seyit Vehbi 130
Sinan Çelebi 130
Sinan Paşa 135
Süleyman 140
Süleyman Çelebi 151
Sururî 132

Ş

Şeyh Galip 149,150

T

Tahir-il-Hatunî 139
Türabî 130

U

Uruç Bey 136

V

Vahit Mahmut Paşa 138
Vasıf Efendi 137
Vehbi 130
Veysî 134,135

Y

Yahya 130
Yazıcı zade (oğlu) Ali 137,151
Yirmi sekiz Çelebi 138
Mehmet Efendi 138
Yusuf 130
Yümnî 149

Z

Zamirî 130
Zatî 140
Zeliha (Züleyha) 130
Zeyd 129
Ziya Paşa 131,143
Ziyaî 131
Zola (Emile) 141

Kitaptaki Bölümler

Başlangıç

1 — Cemiyet hayatına göre edebiyat. 2— Bu prensipin edebiyatımıza tatbiki. 3 — Bu taksimin şeniyetlere uygunluğu. 4 — Bunlar arasında tedahüller. 5 — Bu kitapta takip edilen usul. 5—8

Birinci kısım

Halk Edebiyatı

Mevzu ve Nevileri

1 — Millî dastanlar

6 — Hak edebiyatı ve nevileri. 7 — Millî dastan nedir? 8 — Dastanlarda mantık. 9 — Cemiyet mantıkına uygunluk. 10 Dastanların doğuşu. 11 — Türk Dastanları. 12 — İslâmdan önceki dastanların kaynakları ve öz Türkçe metinler. 13 — Halk masalları. 14 — Ata sözleri. . . 9—25

II — Saz şairleri

15 — Halk şiirleri. 16 — Halk şiirlerinin tam parçaları ve vezinleri.
17 — Halk şiirlerinin nevileri . . . . . 26—28

Halk şiirlerinin tahlili

18 — Sevgi ve halk şiirlerinde lirism. 20 — Halk şiirlerinde dinle alâkasızlık.
21 — Halk şiirlerinde tenkit. 22 — Hiciv: Taşlama. 23 — Destanlar. 24 — Halk Edebiyatının kıymeti. 28—43

İkinci kısım

Tekke Edebiyatı

Türklerde tasavvufun doğuşu

25 — Eski Türklerde din: Şamanlık. 26 — Başka dinler. 27 — İslâm âleminde fikrî ve siyasî ihtilâflar. 28 — Sofiliğin doğuşu. 29 — Türklerde tasavvufun intişarı. 30 — İlk Türk mütasavvıfları. 31 — Anadoluda sofîlik 32 — Mevlevilk. 33 — Bektaşilik. 34 — Alevilik. 35 — Tekke edebiyatının iki mektebi. 36 — Halk tekke edebiyati: Yunus. 37 — Divanı tekke edebiyatı: Aşık paşa, Nesimi . 46—68

Tasavvufun temelleri

38 — Varlıkta birlik. 39 — Varlığın birliğine karışmak.
40 — İnsan ve kâmil insan. 41 — Devir, tenasüh. . . . . 68—80

Tekke edebiyatının kıymeti

42 — Kültür ve din tarihi yönünden kıymeti. 43 — Fikir yönünden kıymeti. 44 — Edebiyat ve dil yönünden kıymeti . . 80—84

Türkçe dinî metinler

45 — En eski dinî metinler: Tevrattan, İncilden, Kur'andan tercemeler .— Bir Şaman duası — Mezar kitabeleri 84—94

Üçüncü kısım

Divan Edebiyatı

Edebî Lehçeler

46 — Türk dili. 47 — Türk dilinin bölümleri. 48 —

Edebî lehçeler. 49 — Çağatay lehçesi. 50 — Anadolu lehçesi 98—107

Divan edebiyatının doğuşu

51 — Divan edebiyatının doğuşu. 52 — Kutadgu bilg. 53 — Kutadgu bilgden bir örnek. 54 — Başka islâmî eserler . 107—114

Divan edebiyatında şekiller

55 — İslâmî edebiyatı benimseyiş. 56 — Nazımda ölçü. 57 — Nazım şekilleri (kaside). 58 — Gazel, Mesnevî ve hamseler. 59 — Mesnevîlerde mevzular. 60 — Başka nazım şekilleri. 61 — Divan edebiyatında mizah, tenkit ve hiciv. 62 — Divan edebiyatının nesir eserleri. 63 — Tarihler ve tarihçiler. 64 — Şuara tezkereleri 115—140

Divan edebiyatının temelleri

65 — Edebiyat ve devrin umumî görüşlerile münasebeti. 66 — Divan edebiyatında felsefe. 67 — Divan edebiyatında ilim. 141—147

Divan edebiyatının kıymeti

68 — Dil bakımından kıymeti. 69 — Millî ve beşerî kıymeti. 70 — Divan edebiyatının estetiği. 148—154

Kitaplar . . 155

Bir kaç not 156—159

Karşılaştırma cetveli ilâve

Belli başlı isimler I — III

Doğru - yanlış cetveli

Yanlış	Doğru	Sahîfa	Satır
Yaşıyorlardı	Yaşıyordu.	6	7
Çünkç	Çünki	10	25
Üzernide	Üzerinde	13	20
Ağlıyardu	Ağlıyordu.	14	24
Harukulâdelıklerden	Harikul'âdeliklerden	15	12
Canana	Canın	23	23
Örmeği	Örneği	27	23
Sokanlardar	Sokanlarda	34	17
K. M. Fuat	Çankırlı Ahmet Talât	44	13,14
Karacağolan	Karaca oğlan	44	15
Yaygulanup	Kaygulanıp	52	19
Mâsiv, Allahtan	Mâsiv' Allahtan	64	3
Bendan	Benden	66	12
Şukrane	Şükrâne	71	25
L' Islame	L' İslam	95	2
Türkimat	Türkiyat	95	11
Sayacağız	Sayacağımız	102	31
Mesnevî	Dörtlü kıt'alar	114	13
Hufızın	Hâfızın	123	29
Mef'î	Nef'î	123	30
Bedel iktinayi	Bezli iktibası	141	25
Lâlei	Leâlii	141	26
Aslında uydurma	aslında olmıyan uydurma	144	21